

УКРАЇНСЬКИЙ І РОСІЙСЬКИЙ МОВНО-КУЛЬТУРНІ ВЕКТОРИ В СУЧАСНІЙ УКРАЇНІ: РЕАЛЬНІСТЬ, ПОЛІТИЗАЦІЯ, МІФИ. II

У статті розглядаються сучасні тенденції до зіставлення й протиставлення української і російської мов у колах (про)української та (про)російської політико-ідеологічної та культурно-мовної орієнтацій на шкалі їх історичного минулого — з «притягуванням» (об'єднуванням) і «відштовхуванням» їх у їхніх історичних джерелах, з деміфологізацією старих і творенням нових історико-мовних міфів.

Ключові слова: історія української мови, історія російської мови, ідеологізація мовних питань у сучасній Україні, історико-мовні міфи.

0. У полі пильної уваги не тільки (а часто, можливо, навіть не стільки) фахівців, а й численних аматорів як об'єкт особливої зацікавленості і помітний момент полеміки історичного та культурно-мовного характеру з виходом на політичний рівень перебувають ось уже близько двадцяти років проблеми походження української і російської мов — з розглядом їх як у межах східнослов'янського мовного простору, так і поза ним, переростаючи рамки власне наукових концепцій та дискусій і вихлопуючись у засоби масової інформації. Погляди, що їх обстоюють прибічники та їхні опоненти, не обов'язково є новими в науковому та навколонуковому житті XIX–XX ст., але тепер вони вийшли на рівень масового зацікавлення і жвавого політизованого обговорення.

1. Дискусії щодо формування обох мов у межах східнослов'янського мовного континууму, що ведуться як між науковцями, так і в ширших колах суспільства, точаться насамперед навколо проблеми походження української і російської мов з обстоюванням: а) наявності в минулому спільнослов'янської (а з утворенням Русі як держави — давньоруської) мови (до XIV ст.) як проміжного етапу після розпаду праслов'янської мовної єдності і як «спільної колиски» всіх трьох сучасних східнослов'янських мов, мови «давньоруської народності» (слов'янського населення Русі), на користь чого висувається насамперед факт проживання східнослов'янських племен у межах однієї держави, а також їх об'єднання однією релігією; б) становлення цих мов унаслідок тривалого розвитку безпосередньо на основі праслов'янської мови, оскільки величезна територія розселення окремих слов'янських племен за умови фактичної відсутності засобів комунікації між ними мало могла б сприяти їх мовній консолідації. У сучасному російському мовознавстві (як і серед частини українських мовознавців та істориків), а також з боку суспільних кіл (про)російської орієнтації звичайно підтримується перша з цих теорій, «об'єднана», — прийнята в російському мовознавстві XIX — початку XX ст. і офіційно затверджена в радянській науці та ідеології концепція спільного походження трьох східнослов'янських мов з єдиної давньоруської. У сучасному українському мовознавстві ширшає коло прихильників другої з цих теорій, яка сформувалася пізніше (на початку XX ст.) і яку розвивали переважно українські

мовознавці, що жили за межами Росії та СРСР (крім періоду 20-х рр.) і мали офіційну репутацію «сепаратистів», «націоналістів». Її послідовники вживають (в основному за Ю. Шевельовим) щодо живої розмовної мови східнослов'янських племен, які населяли територію сучасної України, назви «протоукраїнська мова» (VII–XI ст.) і «давньоукраїнська мова» (XI ст., від часу появи перших писемних пам'яток, — XIII або XIV ст.). Під поняттям давньоруської мови при цьому розуміється лише писемно-літературна (не жива, усно-розмовна) мова Русі¹. Сам вислів «спільна коліска» — про Київську Русь як спільну державу майбутніх східнослов'янських народів, давньоруську народність і давньоруську мову, який у радянський час мав високе, патетичне звучання і зберігає його в колах (про)російської орієнтації, в тому числі лівих політичних сил, уживається в колах української орієнтації іронічно.

Концепція спільного походження всіх трьох східнослов'янських мов з давньоруської мови на практиці, однак, у радянський час звичайно усвідомлювалася на користь саме російської мови, що виявлялося не тільки в порушенні алфавітного порядку при переліку цих мов, а й у розумінні ніби більшого права російської мови на давньоруську спадщину: так, один з багатотомних історичних словників російської мови, який охоплює давньоруський і староросійський періоди, має назву «Словарь русского языка XI–XVII вв.» (М.; виходить з 1975 р.); можна було говорити, наприклад, що «Слово о полку Ігоревім» — це пам'ятка російської мови й літератури, але не можна було сказати про нього як про українську пам'ятку. Це зумовлювалося не тільки усвідомленням безперервності традицій російської державності (на відміну від державності українців і білорусів) починаючи від руської доби і, таким чином, ніби природного правонаступництва між Руссю і Росією. Цьому сприяла, звичайно, й широка неоднозначність слів *Русь*, *руський* (рос. *русский*) і на цій основі сплутування (особливо в російській мовній свідомості) або, навпаки, цілком свідомо підміна понять, маніпулювання ними: з одного боку, давнє значення слова *Русь* «середньовічна держава східних слов'ян з центром спочатку в Києві» ототожнюється з його пізнішими значеннями: «Московська держава» і ще пізніше «Росія», а *руський* нерозчленовано вживається як щодо Русі, так і щодо Росії як держави XVIII–XX ст. (див. також п. 4.1); з другого боку, українські традиційні назви *Русь*, *руський* щодо земель і населення території теперішньої України аж до XIX ст., а на відокремлених західноукраїнських землях — аж до середини XX ст. також сприймаються як співвідносні з рос. *Русь*, *русский* щодо Росії².

¹ Див. огляд позицій українських мовознавців щодо аналізованої проблеми, зокрема: Історія української мови: Хрестоматія / Упоряд. С. Я. Єрмоленко, А. К. Мойсієнко. — К., 1996. — 288 с.; Українська мова: Енциклопедія / Редкол.: В. М. Русанівський, О. О. Тараненко (співголови) та ін. — 3-є вид. — К., 2007. — С. 133, 244; *Лісторак Г. П.* Походження українців, росіян, білорусів та їхніх мов: Міфи і правда про трьох братів слов'янських зі «спільної коліски». — К., 2001. — 152 с.

² У сучасній українській мові, за зразком польської, існують для обох цих понять окремі позначення *руський* і *російський* (хоча в позанормативному слововжитку і укр. *руський*, і п. *ruski* вживаються вже і в значенні «російський»), але в російській, інших слов'янських і західноєвропейських мовах використовується спільна назва. В англо- і німецькомовній науковій літературі є, втім, тенденція до закріплення назв *Russian language*, *russische Sprache* тільки стосовно до Росії, тоді як щодо Русі, руського використовують або стару назву (із середньовічних латиномовних джерел): англ. *Ruthenian language*, нім. *ruthenische Sprache*, так само й назву держави — *Ruthenia* (небезпеку сплутування «русського» з «русинським») — останнє стосується, як відомо, українців і білорусів доби Середньовіччя і трохи пізніше та українців західних регіонів — усувають запровадженням окремих назв для них: англ. *Rusyn*, *the Rusyn language*, нім. *Rusin*, *die rusinische Sprache*, або створену форму *Rus'* (іменник), *Rus'ian* або *Rusian* (прикметник), як у виданнях західної української діаспори: англ. *Kievan*

У російських підручниках історії, в історичних працях, перекладах пам'яток давньої літератури слово *русин* — самоназва населення Русі — замінювалося на *руський*, яке в такому субстантивованому значенні є фактом пізнішого часу³.

Прихильники концепції давньоруської мови як основи сучасних східнослов'янських мов, що не бажають відступати від неї на угоду, як вони вважають, новій політичній кон'юктурі в умовах сучасної України, відзначають наявність, на їхню думку, не стільки власне наукової, скільки політико-ідеологічної підоснови її теперішньої критики в рамках загальної «переоцінки цінностей»: концепція О. О. Шахматова (щодо наявності в минулому давньоруської мови. — О. Т.) «була канонізована радянською владою, яка визнавала її за єдино правильну й експлуатувала у відомих політичних цілях, не допускала жодного перегляду її, дискусій навколо неї. Очевидно, у зв'язку з цим у нинішньому українському суспільстві та науці зазначена схема звичайно одразу ж відкидається без елементарного аналізу. Навіть учорапні її палкі адепти активно (часом — агресивно) виступають проти неї»⁴. Проте й автор наведеної цитати вже змушений вносити корективи принаймні в назву цієї [нібито] спільної для східнослов'янських племен мови: «З метою уникнення термінологічної плутанини й підміни прикметника старої етнічної назви *руськыи* ад'єктивом *руський* «російський» відповідний давній етнос та його мову доцільно було б позначати прикметником *давньосхіднослов'янський* (народ, народність, мова), а сукупність протоукраїнських говорів — *давньоруськоукраїнською мовою*»⁵; стали вживати також термін «[давня] руськоукраїнська мова [XI–XIII ст.]» (пор. ще в М. Грушевського щодо руських земель на території сучасної України: «Україна-Русь», «українсько-руська народність» і т. ін.).

У відповідь на активізацію з боку певних кіл (про)української орієнтації заяв про історичне право саме України на назву *Русь* і про її «украдене ім'я» (див. п. 2.2.1) в середовищі російських інтелектуалів поряд з традиційною, ще радянською, позицією, яку можна проілюструвати, наприклад, поглядами О. М. Трубачова: «...Доходить до того, що сейчас в научной литературе, да и у широкой общественности, набрало силу мнение, что якобы неудобно называть нашу начальную письменность и ее язык русскими, поскольку это общее наследие языка и культуры не одних русских, но и украинцев и белорусов. ...Начать называть этот ранний период языка и литературы древневосточнославянским значило бы фактически переименовать его. Украинские и белорусские товарищи не должны беспокоиться за прошлое своих языков и письменных традиций: оно у них было и остается общим с русскими. Ясно одно: живущая с древности традиция названий “Русь”, “руський”, “Русская земля” не должна легковесно отменяться или заменяться, ибо подобные замены порой рискуют обернуться злоупотребле-

Rus', the Old Rus' (Rus'ian, Russian) language. Зі свого боку, деякі громадські організації російської орієнтації в Україні — наприклад, «Русское движение Украины» (український варіант назви — «Руський рух України»), «Русская община Ровенской области» (укр. «Російська община...») у 2001 р. — виступають з пропозицією узаконити в українській мові (за зразком російської) прикметник і іменник *руський* у значенні етнічної належності — замість *російський*, *росіянин*, а прикметник *російський* розуміти тільки в значенні державної належності.

³ Див. докладніше, наприклад: *Наконецний Є. Украдене ім'я : Чому русини стали українцями.* — Л., 2004. — С. 119–126.

⁴ *Німчук В. В.* Періодизація як напрямок дослідження генези та історії української мови // *Мовознавство.* — 1997. — № 6. — С. 5.

⁵ *Німчук В. В.* Зазнач. праця // *Мовознавство.* — 1998. — № 1. — С. 5.

нием»⁶, окреслилася й «політкоректна» пропозиція (Д. С. Лихачова та ін.) відновити в російській мові з метою уникнення такої неоднозначності й тим самим для відновлення «історичної справедливості» щодо українців і білорусів (з їхніми пізнішими етнічними назвами) у значенні об'єднаної назви для всіх «руських» народів давнє написання *руський*. Однак навіть ініціатори цієї пропозиції, очевидно, розуміють, що вона так і лишиться тільки пропозицією.

2. Поряд з обома цими концепціями походження обох мов, які принаймні теоретично загалом не заперечують «рівноправності» їхньої історії (друга з них тільки підриває «об'єднану» основу, на якій ґрунтується перша), у літературі, розрахованій на масового користувача, в певних суспільних і політичних колах, у ЗМІ, а також з боку окремих науковців висувуються нові або відроджуються старі версії глотогенезу східнослов'янських мов — переважно з виведенням однієї з них із іншої (традиційно в колах проросійської орієнтації, але також і з боку певних кіл проукраїнської орієнтації) або з обстоюванням окремого їх формування (в основному від проукраїнської, але також і від проросійської сторони).

2.1. З боку кіл (про)російської орієнтації як реакція на тенденції (про)української сторони до дальшого відмежування і на сам факт державного відокремлення України відбулося насамперед посилення протилежних, інтеграційних тенденцій з наголошуванням на історичній спільності й віковичній близькості обох народів і їхніх мов («м'якший» варіант) і навіть на тому, що фактично був і лишається тільки один народ — «русский» з його етнографічними групами і тільки одна мова — «русский язык» з його наріччями (жорсткіший варіант). Двозначність розуміння слів *Русь, руский* відіграє при цьому, звичайно, далеко не останню роль. Пор. використання цього «мовного» аргументу як «політичного жарту»: «Мы в большом долгу перед Украиной. 850 лет назад Киев был столицей Руси. Так, может, нам теперь стоит хотя бы на время... ну, на очень короткое время... сделать Москву столицей Украины?» (Ігор Угольников, ведучий програми «Добрый вечер», — з нагоди відзначення 850-річчя Москви: т/к РТР, 5.09.1997) і в цілком серйозній тональності — в інтерв'ю активного поборника ідеї повернення Криму до складу Російської Федерації мера Москви (а тоді й одного з претендентів на пост президента країни) Ю. Лужкова: «Черное море когда-то называлось *Русским. Русским!*» (т/к НТВ, «Ночной разговор», 21.02.1999). Тодішній голова Ради національностей Верховної ради РФ Р. Абдулатипов в одному з інтерв'ю заявив, що якщо росіян в Україні змушуватимуть до вивчення української мови, то й українцям у Росії може бути запропоновано: «Давайте уезжайте или сдавайте экзамен по *древнерусскому* языку» (ЛГУ, 10.12.1992) (тобто цю мову він вважає предком тільки російської — подібно, наприклад, до поширеного помилкового трактування старослов'янської мови як давньої мови всіх слов'ян, як праслов'янської мови).

Але, з іншого боку, як усвідомлення всієї проблематичності нового об'єднання східнослов'янських народів і необхідності будувати політико-ідеологічну систему вже нової Росії помітними стають і тенденції дезінтеграційного характеру — до певного дистанціювання від України (див. пп. 2.1.4, 2.1.5).

2.1.1. Це активізація трактування української мови (разом з російською й білоруською) як частини єдиної «спільноруської», а українців — як частини

⁶ Трубачев О. Славяне. Язык и история // Правда.—1987.— 28 берез. Пор. достатньо показову для характеристики концептуальної спрямованості цієї школи історико-мовних досліджень східнослов'янського мовного простору назву праці: Трубачев О. Н. В поисках единства.— М., 1992.— 192 с.

єдиного «руського» народу (у радянський час це офіційно не підтримувалося, але фактично не було й заборонено). Так, під час тривалих напружених дискусій при обговоренні у Верховній Раді проекту нової Конституції щодо визначення народу, що населяє Україну, — як «українського народу» (це була, зокрема, пропозиція Конституційної комісії) чи «народу України» (пропозиція лівих фракцій і фракцій російської національно-культурної орієнтації, які мотивували це тим, що перша дефініція стосується ніби тільки етнічних українців, тоді як друга — всього населення країни), було внесено й «компромісну» пропозицію (21.06.1996 р.): «Ми, *руські люди*...» (її автор П. С. Кузнецов, депутат від Донецької області, член фракції комуністів, мотивував це саме історичною традицією). Таке трактування рос. *русский* / укр. *руський* поширилося, зокрема, на початку 90-х рр. разом із нашумілим трактатом О. І. Солженицина з його багатомільйонними тиражами (у загальносоюзних газетах і окремою брошурою): «В Литве и Польше белорусы и малороссы сознавали себя *рускими* и боролись против ополяченья и окатоличенья», а в Галичині ХІХ ст. існувала *Руська рада*⁷. Таке ж нерозчленоване трактування *Русь, русский* пропонується і в сучасних російських підручниках, де *рус(ь)ка(я) мова* у значеннях «староукраїнська» і «старобілоруська» або «західноукраїнська» мови, подаючись без будь-яких авторських коментарів, неминуче сприйматиметься студентами у значенні російської⁸. В інтерпретації прихильників такого варіанта розвитку мовної ситуації передбачається загалом досить гармонійне співіснування всіх трьох східнослов'янських мов (нерідко при цьому апелюють до недавнього спільного радянського минулого, коли, мов, «ніхто не цікавився, хто якої національності, і всі жили дружно»), але, хоч про це прямо й не говориться, всі розуміють: саме російська мова має лишатися «мовою міжнаціонального спілкування».

При цьому прихильники такого об'єднаного підходу нерідко висловлюють докори опонентам щодо їхньої національної обмеженості й підкреслюють (часто суб'єктивно щиро) свою національну незаангажованість у цьому питанні: «Какая разница, на каком языке?!». Ось деякі випадки такого роду з коментарями в українській (не тільки україномовній) пресі: «В Мюнхені ми зайшли до бару випити пива. Аж заходить якийсь панок, бере й собі склянку пива, а далі й питає нас: «Ви что, русские? — Ні, кажемо, — українці. — Ну, ето всьо-равно, — каже він. Самовпевнено. — А ви хто, українець? — Нет, — відповідає категорично, — я русский. — А ви ж тільки-но сказали, що це “всьо-равно”!» (А. Мокренко. — ЛУ, 21.03.1996); «Если для очень современных прагматиков и для “пролетарских интернационалистов” совершенно все равно, на каком языке будет говорить общество, то почему так упорно отстаивается именно русский..? Вот тут-то и загвоздка, тут-то и ловушка. “Чего вы держитесь за украинский, нам вот все равно, на каком”. Да? Есть русская же шутка. Про хитрого Егорушку. “Егорушка, у нас — последний пирожок, кому его дать, тебе или сестрице? — Да мне совершенно все равно..., хоть бы и мне”» (Андреева В. Язык наш — враг их?.. // Независимость, 30.04.1996).

2.1.2. Це реанімація старої концепції «єдиного русского языка» (в українському перекладі це вже не «руська», а саме «російська» мова), мови, в якій відмінності на рівні народних мов східних слов'ян не виводяться за межі звичайного діалектного поділу єдиного мовного простору, а відмінності на рівні сучасних літературних української та білоруської мов визнаються штучними,

⁷ Солженицын А. Как нам обустроить Россию : Посильные соображения. — Ленинград, 1990. — С. 10–11.

⁸ Мечковская Н. Б. Об учебнике по социолингвистике В. И. Беликова и Л. П. Крысина (Москва, 2001) // Мячкоўская Н. Мовы і культура Беларусі : Нарысы. — Мінск, 2008. — С. 294.

привнесеними ззовні сепаратистськи настроєними щодо Росії політиками та інтелігентами. На доказ цього наводяться такі факти, як давність назв *Русь, рус(ь)ский* і відносно пізня поява назв *Україна, український, українець*, більша близькість фонетики і графіки давньоруської літературної мови, книжної лексики староукраїнської літературно-книжної мови до нової російської літературної мови з її потужними старим книжно-писемним і церковнослов'янським джерелами, ніж до нової української літературної мови з її формуванням переважно на народнорозмовній основі: «Если сопоставить украинский язык уроженца Западной Украины украинца И. Вишенского с современным украинским языком, много ли мы заметим сходства? Нет, это скорее русский язык»; «В грамматике Лаврентия Зизания (1596 г.) находим такие термины тогдашнего украинского языка: точка, запятая, местоимение, время, глагол, причастие, предлог, наречие, союз, падеж и мн. др., которые отсутствуют в современном украинском языке, но по-прежнему используются в русском» (Вл. Филатов, канд. филол. наук, член президиума «Народного движения имени Богдана Хмельницкого». Почему Украина хочет забыть язык своих предков? // Городь, Донецьк, 14.08.1997). У рамках цієї тенденції перевидаються праці російських дореволюційних і зарубіжних емігрантських ідеологів, спрямовані проти «українського сепаратизму», з новими передмовами й сучасними коментарями⁹. Таке трактування української мови поширюється й певними політичними силами в РФ і в самій Україні. Наприклад, у заявах представників найвищого рівня законодавчої влади РФ — осіб, які в різний час були заступниками голови Державної думи: «Украина и Белоруссия вообще не являются отдельными нациями. Это славяне, русские в широком смысле этого понятия. Я считаю, например, что украинский язык в сто раз поэтичнее современного русского языка, но тем не менее это диалект русского, такой же, как, допустим, московский говор или сибирский диалект... Вопрос должен стоять не об интеграции, объединении, а о возвращении этих земель в состав Российской Федерации на правах, аналогичных, скажем, Татарии...» (М. Юр'єв, член фракції «Яблуко»; цит. за: ЛУ, 18.04.1996, с.1); особливо в скандальних виступах голови Ліберально-демократичної партії Росії В. Жириновського — з оперуванням, зокрема, визначеннями «*великороссы*» і «*малороссы*» (див., наприклад, в його інтерв'ю українському виданню: УМ, 31.05.1996). У діяльності проросійських і «слов'янських» політичних сил Криму: «Украинцы — это часть русского народа, говорящая на одном из диалектов русского языка» (*Бахарев М.* [головний редактор колишнього друкованого органу Кримського обкому КПРС]. Мы вернемся к тебе, Родина! // Кр. пр., 27.10.2001); «Три нации — русская, украинская и белорусская — по изначальной своей сути есть единый и неделимый русский народ» (з «Декларации о национальном единстве русского народа» С. Шувайникова — див.: *Соловей Т.* За лаштунками «слов'янської єдності» // КС, 30.04.1999). Така концепція членування східнослов'янського мовного простору в радянський час, як відомо, офіційно трактувалася як російська великодержавна. Але в сучасній РФ вона знову потрапляє навіть до підручників, наприклад: «К восточнославянской группе относится русский язык (яка ж тоді це група? — *О. Т.*) с четырьмя наречиями: 1) великорусским...

⁹ *Ульянов Н. И.* Происхождение украинского сепаратизма.— М., 1996.— 237 с.; Украинский сепаратизм в России : Идеология национального раскола (сборник) / Сост. М. Б. Смолен.— М., 1998.— 432 с.; *Волконский А. М., князь.* Историческая правда и украинофильская пропаганда.— Донецк, 1998.— 104 с.

2) малорусским..., 3) белорусским..., 4) червонорусским (основные диалекты — галицийский, карпатский, буковинский)»¹⁰.

Подібне усвідомлення українців і білорусів як «росіян», а їхніх мов як «російської» було й ще лишається, як відомо, характерним на рівні масової свідомості й для інших народів, хоча слід сподіватися, що внаслідок факту існування України і Білорусі вже як самостійних держав таке їх розуміння поступово усуватиметься¹¹. В українській пресі наводяться випадки на зразок: «Один мій знайомий навчався в одному з хорватських університетів. Хорвати не хотіли визнавати українців: “Всі ви там росіяни”. А коли він назвав їх сербами, вони відразу все зрозуміли» (*Теліцький С. Національна гордість і духовна ломпенізація // ЛУ, 8.07.2004*).

Відродилися також публічні спроби трактування української мови як не «справжньої» руської мови, а мішаного «руско-польского диалекта», що формувався протягом XV–XIX ст., тоді як сучасна російська мова є єдиною «справжньою» мовою східних слов'ян. Так, за А. І. Железним, головою секції слов'янських мов Київського товариства російської культури «Київська Русь», «русский язык унаследован Украиной от Киевской Руси»: це завжди була мова управління, писемності, культури, міського населення, але були й говори цієї мови, якими спілкувалося в своєму усному мовленні селянство. І саме цей «сельский устный вариант русского языка» під потужним впливом польської мови з XIV ст. став дедалі більше відриватися від «русского языка» і дав початок нинішній українській мові¹².

2.1.3. Це витонченіша «об'єднавча» версія з точкою відліку нерідко вже ніби від України й української мови — про те, що російська мова належить не тільки росіянам, а й українцям, є спільною для них, оскільки, по-перше, в Москові руська мова (як жива, так і особливо літературно-писемна) прийшла саме з Києва (див., наприклад: *Филатов Вл.* Зазнач. праця), по-друге, в 2-ій пол. XVII — 1-ій пол. XVIII ст. саме український (українсько-білоруський, «західно-руський») вплив відіграв чи не основну роль у творенні нової великоруської світської й духовної культури (включно з літературною мовою)¹³. І ця спільна участь росіян і українців у творенні російської культури та літературної мови тривала й далі (наводяться, зокрема, імена письменників з України, які писали російською або й російською мовою, учених-гуманітаріїв: М. Гоголя, Т. Шевченка, М. Костомарова, О. Потебні та ін.). Наприклад: «Сегодняшние гонения на русский язык на Украине — это гонения одновременно и на украинскую ис-

¹⁰ Камчатнов А. М., Николина Н. Н. Введение в языкознание : Учеб. пособие.— М., 1999.— С. 199. Авторы посилаються при цьому на дореволюційні праці деяких російських мовознавців.

¹¹ Поняття «російської мови» як єдиної для східних слов'ян можна порівняти в історії слов'янських мов XX ст. з такими офіційно прийнятими в Чехословаччині та Югославії після Першої світової війни поняттями, як «чехословацька мова» і «сербо-хорвато-словенська мова». Але в цих випадках об'єднавча назва мала все-таки «державну», а не етнічну (від назви провідного етносу) основу.

¹² Див., наприклад: *Железний А.* Происхождение русско-украинского двуязычия в Украине.— К., 1998.— С. 14, 29, 68 та ін.

¹³ При цьому наводяться відомі погляди з даного питання М. Трубецького: «...на рубеже XVII и XVIII веков произошла украинизация великорусской духовной культуры. Различие между западнорусской и московской редакциями русской культуры были упразднены путем искоренения московской редакции, и русская культура стала одна. Эта единая русская культура послепетровского периода была западнорусской — украинской по своему происхождению, но русская государственность была по своему происхождению великорусской, а потому и центр культуры должен был переместиться из Украины в Великороссию. В результате и получилось, что эта культура стала не специфически великорусской, не специфически украинской, а общерусской» (*Трубецкой Н. С.* К украинской проблеме // Трубецкой Н. С. История. Культура. Язык.— М., 1995.— С. 367).

торию и культуру. Это — отречение внуков от наследия отцов и дедов. Невольно в сознании возникает образ змеи, кусающей себя же за хвост» (Казарин В., профессор, председатель Крымского общества русской культуры. Против исторического беспам'ятства : Монолог русского в защиту Украины // Кр. пр., 21.01.1997); «То, что русский язык изгоняется с Украины как иностранный, — это не то чтобы безнравственно, это чистое безумие! ... русский язык никакой не иностранный. А создан преимущественно на Киевской Руси в стенах Киево-Могилянской академии» (Почему Украина хочет забыть язык своих предков — 2 [Интервью с К. Фроловым] // Городь, 15.01.1998).

2.1.4. Це прагнення до повного позбавлення історичних прав сучасного українського народу та його мови на Київську Русь (тенденція, що має найсильніше виражену антиукраїнську спрямованість) — реанімація відомої ще з 2-ої пол. XIX ст. «теорії М. Погодіна — О. Соболевського», згідно з якою автохтонне слов'янське населення Середньої Наддніпрянщини мало російський (великоруський) етнічний характер, але внаслідок монголо-татарської навали воно було змушене мігрувати на Північний Схід, а власне українське населення з'явилося тут уже після цього з Галичини і Волині (XIII–XIV ст.) (див., наприклад, у газетах, що видаються в Україні: *Ковалев К.* Провали исторической памяти // Слово ветерана. — Д., 2000, № 26; *Якубянец В.* В поисках предков // Российская община Севастополя, 1995, № 9).

2.1.5. Це підкреслення сучасною офіційною Росією принаймні не менших історичних прав на давньоруську державність, ніж це має Україна з її «*Київською Руссю*». Як відзначають дослідники, у сучасних російських довідниках і підручниках попередня основна назва цієї держави *Киевская Русь* витісняється назвою *Древнерусское государство*, причому не з Києвом як столицею, як раніше, а з двома головними центрами Новгородом і Києвом (саме в такій послідовності)¹⁴. Під час зустрічі в Кремлі тодішнього президента РФ В. Путіна з російськими істориками (без запрошення преси) у загальних рамках вироблення нової національної ідеї Росії йшла мова, зокрема, про те, що, оскільки Київ тепер є столицею іншої держави, слід орієнтуватися на Новгород як той політико-культурний центр у ранній російській історії, роль якого була не меншою, а, можливо, навіть більшою, ніж роль Києва (*Уткин А.* Переписать историю // Версия. — М., 8.01.2002).

2.2. У середовищі кіл (про)української орієнтації в зазначений період, по-перше, активізувалися заяви про наявність більших історичних прав на давньоруську спадщину саме в Україні, по-друге, посилювалися й урізноманітнилися тенденції до перегляду усталених перед цим та офіційно санкціонованих поглядів на походження української і російської мов, що звичайно має своїм наслідком дальше дистанціювання першої від другої.

2.2.1. З боку кіл української орієнтації «привласнення» етноніма і хороніма *Русь* сучасною Росією постійно заперечується, оскільки первісно це була назва держави на території Середньої Наддніпрянщини, тобто частини сучасної України. Це проблема, що вже кілька століть не перестає бути болючою для української національної самосвідомості¹⁵. В українській пресі від початку

¹⁴ *Мечковская Н. Б.* Активные процессы в белорусской и русской ономастике: национально-семантические различия // Мячкоўская Н. Мовы і культура Беларусі. — С. 112.

¹⁵ Так, за свідченням літописця, одним з аргументів у заяві І. Мазепи, з якою він звернувся до українського війська 1708 р. із закликом виступити проти Росії на боці Швеції, був такий (подаємо мовою літопису): «Ибо известно, что прежде были мы то, что теперь московцы: правительство, первенство и само название Руси от нас к ним перешли. Но мы теперь у них как притча во языцех!» (История русов, или Малой России. — М., 1846. — С. 204).

90-х рр. з'являються матеріали дискусійного характеру на зразок: «Хто господар давньоруської спадщини» (Зоря, Дніпропетровськ, 27.11.1991); виявляється ревниве ставлення до претензій сучасних росіян на цю спадщину (пор., наприклад, різку критику заяв тодішнього президента РФ Б. Єльцина і акад. Д. Лихачова з приводу того, що дочка «нашого» князя Ярослава Мудрого Анна вийшла заміж за французького короля й правила Францією: *Плюц В.* Ще один «нащадок» Ярослава Мудрого... // ЛУ, 2.11.1995). При суто об'єктивному підході (без політизації цього питання, особливо з боку певних кіл російської орієнтації, які заявляють про виключне або переважне право Росії на Русь на підставі тільки спільності назви) відмовляти сучасній Росії в праві на іменування також Руссю — це було б, звичайно, все одно, що, наприклад, відмовляти сучасній Румунії у праві на цю її назву, яка виводиться від [Стародавнього] Риму, оскільки на подібне найменування мала б право нібито тільки сучасна Італія.

Переклад слова *русский* з російської на українську мову нерідко наражається на небезпеку викривлення змісту, з можливими навіть «політичними» наслідками, пор., наприклад: «Редакція газети “День” (газета видається паралельно українською і російською мовами.— О. Т.) щиро вибачається перед авторами публікації “Аскольд — перший хрещений князь Русі”... за неточності, допущені внаслідок комп'ютерного перекладу слова “русский” як “російський” замість “руський”. Через цю помилку читач... звинуватив авторів у “великодержавному шовінізмі”» (День, 31.12.1998 — уточнення від редакції). Усвідомлення небажаної двозначності слів *Русь, русский* у черговий раз загострилося серед української інтелігенції, зокрема, після виходу екранізації повісті М. Гоголя «Тарас Бульба» відомого російського режисера Володимира Бортка на початку 2009 р. і взагалі в рамках заходів, присвячених навесні цього року 200-річчю від дня народження письменника. Діячі української культури, письменники, журналісти висловлювали жаль з приводу того, що і у фільмі, і в спільному російсько-українському ювілейному виданні зібрання творів, що вийшло під патронатом посольства РФ в Україні, було взято пізніший (1842 р.) варіант цієї повісті (а не перший зі збірника «Миргород» 1835 р.), де означення *русский* фігурує досить помітно (особливо назва *Русская земля*, з вигуками на славу і за процвітання якої гинули в боях українські козаки, і навіть *русский царь*). Узагалі, в Україні останнім часом повість «Тарас Бульба» видається в трьох варіантах: це, по-перше, найбільш звична редакція 1842 р. (наприклад: *Гоголь М.* Зібрання творів : У 7 т.— К. : Наук. думка, 2008.— Т. 2; *Гоголь М.* Тарас Бульба.— К. : Владослав, 2006 — у попередніх перекладах з досить частим словом *руський*), по-друге, це редакція 1835 р., хоча редакція 1842 р. значно повніша (наприклад: *Гоголь М.* Всі повісті.— К. : Либідь, 2008 — у російському оригіналі; *Гоголь М.* Тарас Бульба.— К. : Дніпро, 2003 — у новому перекладі В. Шкляра), і, по-третє, це редакція 1842 р., але з відмовою від слів *Русь, руський* щодо української історії (К. : А-ба-ба-га-ла-ма-га, 1998, 2008 — у старому перекладі М. Садовського, але за новою редакцією Є. Поповича та І. Малковича, де вислови «*Русская земля*», «*русская сила*», «*князя русского рода*», «*русская вера*» замінено відповідно на «*Земля Козацька*», «*козацька сила*», «*козацького роду*», «*наша віра*») (майже всі ці видання здійснено на замовлення Державного комітету телебачення і радіомовлення України).

«У южнорусского народа как будто было похищено его прозвище» (*Костомаров Н. И.* Две русские народности.— К. ; Х., 1991.— С. 20). Пор. у назві однієї з останніх праць на цю тему: *Наконечний С.* Украдене ім'я : Чому русини стали українцями.— Л., 2004.— 352 с.

У своєму повнішому вияві такі україноцентричні погляди на місце Русі в історії східнослов'янських народів і мов знаходять вираження, по-перше, в поширенні розуміння Київської держави як уже України, а ідіому, який був розмовною мовою її населення, — уже як української мови, на що особливий вплив мали перевидання з початку 90-х рр. і популяризація праць М. Грушевського (з його поняттями «Україна-Русь», «Україна княжої доби», з формулюваннями «українські племена», «українці» — про полян, сіверян, деревлян, дулібів, уличів, тиверців) та його послідовників (зокрема, з довоєнної Західної України, із західної української діаспори). Так, у популярних нарисах І. Крип'якевича «Коротка історія України» (1918 р.), «Огляд історії України» (1919 р.), перевиданих на початку 90-х рр. із затвердженням Міністерством освіти України як підручника і як посібника для шкіл, про період Київської Русі говориться як про *Україну*, *Українську* державу за княжих часів, говориться про хрещення *України*, похід *українців* (*українських* військ) на Царгород, *Українське* (замість *Руське*, тобто Чорне) море і под. (з метою уникнення двозначності й узагалі для спрощення розуміння історії українського народу)¹⁶. У календарях і газетних календариках у переліку пам'ятних дат стали подаватися такі відомості (спочатку це робилося, очевидно, з орієнтацією на відповідні видання західної української діаспори): «Серпень. Релігійні свята: 6 — Священномучеників, *давньоукраїнських* князів Бориса і Гліба. ... 14 — 1009-а річниця хрещення *Руси-України*» (Західний Донбас, Павлоград, 1.08.1997); «1099 — *українські* князі Ростиславовичі розбили під Перемишлем угорців і заснували князівство Червоної Русі» (Поступ, Львів, 14.07.2005). Це робиться і як протидія щодо відзначеної вище практики російської сторони номінувати населення Русі як *руських* (субстантивований прикметник).

В українських ЗМІ друкуються листи читачів, часто досить емоційні, з такими роз'ясненнями: «Бахареву ж бракує снаги збагнути ту просту істину, що Русь — це не Росія, а Україна, а руська мова — це не “русский язык”, а українська мова!» (Клинченко В. Злобний вищир шовініста // Час, 4.12.1998); указується на наявність великої кількості [нібито] української топоніміки далеко за межами сучасної України: «“...Київська Русь — ще не Україна”, підспіває телесеріал “Невідома Україна”. Брежете, панове українські антиукраїнці! ... розмовляли (київські князі.— О. Т.) мовою русинською (нині сиріч українською). Проаналізуйте, якою мовою наречені були князі Юрій Долгорукий, Іван Калита... Погляньте на сучасні мапи РФ, Білорусі. Ким названі ріки... *Волошка, Хмара, Люта, Межа, Мста, Великая, Піна*, острів у Заполяр'ї *Долгий* (рос. мав би бути “Длі́нний”), міста, селища *Середа, Селище, Марєво, Луки*... А сьогоднішня столиця Литви як іменувалася: “*Свободно*” (рос.)? “*Вольно*” (польськ.)? — “*Вільно*” (українською!)» (останній топонім має литовське походження і не пов'язаний з «воля»; решту наведених топонімів і антропонімів також, звичайно, зовсім не обов'язково слід вважати запозиченнями з української мови в російську.— О. Т.) (Коваль С. Українські антиукраїнці // УС, 24.07.1997). Друкуючи подібні листи, тим більше без коментарів, газети, очевидно, так чи інакше солідаризуються з їхнім змістом.

Як відповідь сучасним прибічникам теорії Погодіна — Соболевського (див. 2.1.4) з їх твердженням, зокрема, про «великоруський» характер жанру билин, у тому числі й «київського» циклу, як пряме свідчення автохтонності предків саме

¹⁶ Крип'якевич І. П. Коротка історія України.— Д., 1992.— 104 с.; Крип'якевич І. Огляд історії України.— К., 1995.— 144 с.

сучасних росіян, а не українців на території Середньої Наддніпрянщи¹⁷, з'явилося видання «Українські биліни»¹⁸, до якого ввійшли «биліни, які безпосередньо стосуються праукраїнських земель і, за всіма ознаками, виникли на терені Києва та Галицько-Волинського князівства» (с. 4), з таким групуванням матеріалу: I. «Биліни Київського циклу російської традиції», записані на російській Півночі і взагалі в Росії російською мовою, — як духовна спадщина росіян, оскільки на давні українські сюжети тут накладалися суто російські національні мотиви (про Іллю Муромця, Микулу і Вольгу та ін.); II. «Биліни Київського циклу української традиції» («Кирило Кожум'яка», «Іван — мужичий син», «Михайло і Золоті ворота» та ін.).

2.2.2. Оскільки, згідно з найпоширенішою версією, руська колонізація земель Волго-Окського межиріччя — територій, зайнятих на той час угро-фінськими племенами, що стали центром корінної Росії, здійснювалася переважно з півдня, від київських земель, той ідіом, який сформувався тут унаслідок взаємодії слов'янського суперстрату і угро-фінського субстрату з пізнішим доданням тюркських елементів (під час тривалого перебування в залежності від Золотої Орди), тобто основу сучасної російської мови, подають, за популярним роз'ясненням, як один з діалектів тодішньої української мови, «зіпсований» відзначеним неслов'янським впливом (подібно до того, як, за версією відповідних проросійських кіл, українська мова — це діалект російської мови, «зіпсований» впливом польської мови): «це мова київсько-русська, тільки на угро-фінсько-азіатський кшталт» (цит. за: *Мартинюк Р.* Крадії мов // *Час*, 13.11.1997); «Насправді ж Україна-Русь говорила мовою, яка дуже близька до сучасної української, а дві братніх — московська і білоруська — утворилися внаслідок “порчи” (за словами В. Ключевського) давньоукраїнської мови у першому випадку фіно-уграми, а в другому — балтами»¹⁹; «Основний кістяк сучасної російської мови (понад 80 % словникового запасу) — це офіційна мова Київської Русі часів Володимира Мономаха, яка, за свідченням дослідників, і до сьогодні збереглася в українському Поліссі та Білорусі... Завезена Мономаховичами в Підмосков'я, Суздальщину, Муромщину тощо, українська мова змішалася з мовою племен аборигенів — меря, весь, удмурти, марійці, мордва, мурома, чудь, угри, фіни й ін. У результаті утворилася мішанина — російська мова того часу з домішками тюркських мов татаро-монголів» (А. Нагорний. — *Сл. Пр.*, 8.09.2005). В одному з курсів українського народознавства відзначається: «...професор Оксфордського університету Карл Абель виділяв дві гілки руської народності: слов'яноруси (українці) і фіноруси (московити). Він пише, що в кінці XIX ст. тільки в європейській частині Росії жило 40 млн. фіно-татарського населення і лише 15 млн. чисто слов'янського. Тому процес ослов'янення Московії затягнувся більше як на 500 років. ...фіноруси (за Карлом Абелем), приймаючи слов'янську мову, не сприйняли слов'янського способу мислення; вони надали іншого відтінку слов'янонським словам, які в звуковому оформленні лишилися майже без змін» (наводяться пари укр. *лихий* «злий, пога-

¹⁷ Факт незафіксованості цього жанру народної творчості серед українського народу в «найкращому» для української національної свідомості разі пояснювався так: «На думку українських дослідників, биліни зникли з народної пам'яті в XVII в., коли нові бурхливі події спричинилися до створення іншого героїчного епосу — козацьких дум» (Енциклопедія українознавства : В 10 т. — Л., 1993. — Т. 1. — С. 123).

¹⁸ Українські биліни: Історико-літературне видання східнослов'янського епосу / Упоряд. В. Шевчук. — К., 2003. — 247 с.

¹⁹ *Різниченко О.* Спадщина тисячоліть : Чим українська мова багатша за інші? — Х., 2003. — С. 34.

ний» — рос. *лихой* «відважний, молодецький», *ляти* «сварити» — *лять* «гавкати», *вродливий* — *уродливий* і под.— *О. Т.*); «...Карл Абель робить висновок про первісну давність української мови і дочірність великоруської мови стосовно української» (дається посилання на лекцію цього професора, прочитану в Оксфордському університеті й надруковану в Німеччині 1885 р., чомусь російською мовою.— *О. Т.*)²⁰. Наявність як угро-фінського («чудського»), так і татарського культурно-мовних впливів на формування російської культури та мови підкреслюється при цьому з огляду на тодішню цивілізаційну відсталість цих етносів порівняно зі слов'янами і на те, що російська мова, таким чином,— це не тільки не «справжня» руська, а навіть не справжня слов'янська мова. Особливий акцент робиться на [нібито] фіно-угорському походженні назви столиці Росії *Москва*: «Шановна редакціє! Прочитав у Вашій газеті статтю..., і сум мене обійняв. Пишеться таке: "...столиці трьох найбільших слов'янських держав — Росії, України та Польщі". Росія не слов'янська держава! ... Саме слово "Москва" фінського походження... Вважаю, що такі неточності у такій поважній і патріотичній газеті неприпустимі» (Л. Маздненко.— УС, 25.01.2001)²¹ і етноніма-самоназви *русские* — у формі не іменника, як це здебільшого буває, а субстантивованого іменника (на основі словосполучень *русские люди*, *русский человек* — як, наприклад, угор. *magyar ember* «угорець», букв. «угорська людина»). У ЗМІ проукраїнської орієнтації, розрахованих на масового читача, висловлюється, однак, і критичне ставлення до цього стереотипу: «...кілька разів лунає ефектний прикметник "угро-фінський" у різних смислових ситуаціях. Можна було б на нього не звертати уваги, якби не така посилена експлуатація цього поняття нашими патріотами. ...Кожен вважає обов'язком кинутись ним, як багном» (*Мартинюк Р.* Крадії мов // Час, 13.11.1997).

На підтвердження такого генетичного співвідношення української і російської мов часто посилаються на усне висловлювання відомого російського історика В. О. Ключевського: «— Уявіть собі,— казав він своєму слухачеві п. Алексінському, — що Київ не був би взятий і зруйнований татарами... Київ залишився б столицею першої великої руської держави, а "великоруське" місто Москва не стало б центром великого князівства, а потім царства російського. Офіційною мовою стала б не... сумішка старослов'янської і фінської мов, а слов'яноруська. Український письменник Гоголь не мусив би писати російською мовою, а Пушкін писав би українською»²². Але при цьому забувають про те, що на заваді такому баченню відповідного фрагмента вітчизняної історії у формі умовного способу виступає той відомий факт, що на час монголо-татарської навали Київ уже перестав бути столицею великої держави внаслідок міжусобних чвар. Отже, в такому разі Гоголь справді не був би вимушений писати по-російському, а от Пушкін, найімовірніше, так і творив би російською мовою²³.

Для порівняння з подібними поглядами на генетичне співвідношення української і російської мов можна навести думки відомих сучасних українських мовознавців — істориків мови (з тих, зрозуміло, хто не визнає існування в мину-

²⁰ Лозко Г. Українське народознавство.— К., 1995.— С. 74. Цей уривок, відомий як з названого посібника з його перевиданнями, так і з Інтернету, охоче використовують студенти під час написання рефератів, курсових і дипломних робіт з різних гуманітарних дисциплін.

²¹ Див. огляд етимологій слова *Москва* — з коментуванням, однак, що найприйнятнішими є власне російська і балтійська версії: *Нерознак В. П.* Названия древнерусских городов.— М., 1983.— С. 110–115.

²² Цит. за: *Полонська-Василенко Н.* Історія України : В 2 т.— К., 1992.— Т. 1.— С. 269.

²³ Пор.: *Півторак Г. П.* Знач. праця.— С. 124.

лому спільної народнорозмовної давньоруської мови). Так, за Ю. Шевельовим, «справжня, “жива” (на відміну від книжно-літературної.— О. Т.) українська мова ніколи не була “давньоруська”, ніколи не була “спільноруська”, ніколи не була тотожна з російською, не була предком або нащадком або відгалуженням російської мови. Вона поставала й постала з праслов’янської, формуючися від 6 до 16 ст.»; «В основі української мови лежать галицько-подільські говірки в синтезі з південною частиною киево-поліських» (частина останніх говірок справді збереглася в своєму вигляді станом на VI–VII ст., але не вони визначили загальний кістяк української мови). Формування ж російської мови відбувалося пізніше внаслідок різноспрямованих колонізаційних потоків і складніших процесів перегрупування східнослов’янських мовних масивів²⁴. В основі української мови, яка виводиться з південноруських діалектів східнослов’янської мовної території, лежать, на думку Г. П. Півторака, південно-західні говори, на які впливали поліські та середньонаддніпрянські говори²⁵.

2.2.3. На основі однієї з версій слов’янської прабатьківщини — дніпровсько-поліської (на територіях між Дніпром і Віслою) — висловлюються прямі твердження про походження всіх інших слов’янських мов саме від праукраїнської: «Всі інші слов’янські мови походять від праукраїнської, базової, як романські від латини»²⁶.

2.2.4. Українські мовознавці висувають також інші версії походження української мови із загального спільнослов’янського або спільносхіднослов’янського мовного масиву. Так, за однією з них, із східнослов’янського мовного ареалу (IV–X ст.), у межах якого в зародковому стані існували всі три майбутні східнослов’янські мови і який мав південний центр і північну периферію, спершу (з XI ст.) стала виділятися майбутня українська мова (південний центр), а приблизно через 100 років — північний ідіом, який згодом розпався на російську і білоруську мови²⁷. За іншою версією, з праслов’янської мови незалежно одна від одної виділилися південна протоукраїнська і північна спільна проторосійська/протобілоруська діалектні групи (останні згодом мали певне зближення між собою)²⁸. Ще за однією з гіпотез, українська і російська мови мають цілковито окремі історії становлення в межах слов’янської мовної території, оскільки перша (разом з білоруською, польською, словацькою, чеською, сербською і хорватською [дві останні — «у давній хорватській частині»], верхньолужицькою) належить до «антської» підгрупи, а друга (разом з болгарською, македонською, сербською і хорватською [дві останні — «у давній сербській частині»], нижньолужицькою) — до «словенської» (сучасна словенська мова займає проміжне становище між цими підгрупами)²⁹. ЗМІ підкреслюваної української політико-культурної орієнтації, розраховані на масового читача, подають інформацію про деякі з таких версій під промовистими заголовками на зразок: «Українська мова: коріння сягає глибини віків (Наша мова і “язык” північно-східного сусіда мають окремі історії...))» — замітка С. Лі про презентацію зазначеної монографії

²⁴ Шевельов Ю. Чому общерусский язык, а не вібчоруська мова? : 3 проблем східнослов’ян. глотогонії.— К., 1994.— С. 9–16.

²⁵ Півторак Г. Українці: звідки ми і наша мова.— К., 1993.— С. 133–134.

²⁶ Різниченко О. Зазнач. праця.— С. 62. Пор. також: Ющук І. Мова наша українська : Статті, виступи, роздуми.— К., 2003.— С. 13.

²⁷ Карпенко Ю. О. Українська гіпотеза // Мовознавство.— 1993.— № 5.— С. 5–8.

²⁸ Ткаченко О. Б. Українська фонетика на історико-типологічному тлі // Мовознавство.— 1998.— № 2–3.— С. 24–25.

²⁹ Царук О. Українська мова серед інших слов’янських: етнологічні та граматичні параметри.— Д., 1998.— С. 104–113.

О. Царука (книги, яка «є внеском в українську національну ідею. Вона озброює українську націю, і світ перестане дивитися на нас крізь російські окуляри»), організовану Конгресом українських націоналістів (УС, 4.03.1999).

3. Помітне місце не тільки у власне наукових дискусіях (між істориками, мовознавцями, етнографами), а й у сучасній масовій суспільній свідомості посідає також проблема походження слова *Україна*³⁰ (як і в питанні про слово *Русь*, з напашуваннями ідеологізованих трактувань і з відвертими політичними спекуляціями).

Перша лінія поділу в інтерпретації цієї проблеми проходить між прихильниками різних етимологічних версій назви *Україна*: а) давнішого і найпоширенішого розуміння вихідного значення слова *Україна* як «окраїна, тобто порубіжна місцевість, територія» (від *край* «кінець» на основі звороту у *края*)³¹; б) первинності значення цього слова «край, країна» — від (*у*)*краяти*, тобто «відрізаючи, відділяти», — версії, пов'язаної насамперед з ім'ям С. Шелухіна³²; в) виведення *Україна* від назви якогось праукраїнського народу *укрів* (*укранів*, *уктріянів*), про який згадували деякі російські й польські автори 1-ої пол. XIX ст., або *уктріянів* (*уки*, тобто «учені», + *тріяни* «народ держави Троянь», яка нібито існувала на території сучасної України) — нібито праукраїнських брахманів (і ті, й інші не лишили після себе жодного сліду в писемних пам'ятках, і всі подібні версії не витримують жодної наукової критики)³³. Позиції принаймні частини представників названих етимологічних інтерпретацій слова *Україна*, безперечно, не останньою мірою визначаються їхніми політико-ідеологічними поглядами (тут не маються на увазі, звичайно, позиції власне науковців): «Нині багато пишуть про первинне значення терміна “Україна”. Патріотично налаштовані автори вважають, що він споконвіку означав «країна». Їхні супротивники відстоюють значення “окраїна”» (*Балушок В.* «Своєвольна» Україна // *Дзеркало тижня*, 12.11.2005). Ось, наприклад, вираження різних розумінь цього питання в поглядах чотирьох відомих в Україні людей, зведених у рамках газетної дискусії в одному популярному виданні (*Хто вкрав у нас Батьківщину?* // *Експрес*, 26.06.2003): відкидаючи «теорію про те, що *Україна* — то “окраїна”, яка від самого початку була провокаційна: в умовах бездержавності нас навмисне так назвали», історик, політв'язень радянських часів Валентин Мороз припускає версії про Україну як «відкраєну» і як землю «укрів»; історик, політичний діяч Петро Толочко визнає походження *Україна* тільки від «окраїна» (як порубіжних земель Київської держави); філософ і історик Мирослав Попович загалом поділяє цю ж версію (*Україна* — як «козацька окраїна»); письменник, автор істо-

³⁰ Див. докладніший огляд цих дискусій станом на сьогодні: *Склярєнко В. Г.* Походження назви *Україна* // *Мовознавство*.— 2006.— № 5.— С. 15–33; *Наконечний Є.* Знач. праця.— С. 222–233.

³¹ Саме це походження назви *Україна* переважно подають сучасні видання, розраховані як на фахівців, так і на масового читача, як у нас, так і за кордоном.

³² Див. оновлений і ґрунтовно деталізований варіант цієї версії з такими ланками семантико-словотвірного розвитку, як **ukrajati* «відрізаючи, відділяти» — **ukrajь* «те, що відрізано: частина чого-небудь, у тому числі й землі, місцевості» — **ukrajina* «окрема територіальна одиниця в період феодальної роздробленості» (пор. аналогічно **uděliti* — **udělь*): *Склярєнко В. Г.* Знач. праця.

³³ Див. огляд подібних гіпотез: *Наконечний Є.* Знач. праця.— С. 223–224; *Бондаренко Н. С.* Славянський етногенез і становлення українського народу (історикографічний аналіз).— К., 2007.— С. 226, 230 (авторка, зокрема, висловлює припущення, що загадкові *укри* — це може бути наслідок помилкового сприйняття слова *угри* — назви відомого середньовічного етносу, предків сучасних угорців); *Етимологічний словник літописних географічних назв Південної Русі*.— К., 1985.— С. 167.

ричних романів Роман Іваничук вважає ж, що *Україна* — ніяка не «окраїна», а первісно земля, що її виділяла громада господареві для обробітку (тобто, очевидно, від *краяти?* — О. Т.), причому це було ще в добу трипільської культури, коли на цій землі жили наші предки арії (орії) (див. про останніх у п. 5.1).

Якщо етимологія назви *Україна* як «окраїна» з боку певної частини кіл української орієнтації зазнає ідеологізованої критики як «непатріотична» («Україна — не окраїна!» і под.), то з боку кіл російської орієнтації вона приймається повністю, однак у поглядах їхнього крайнього політизованого крила вона інтерпретується як «окраїна» не в межах власної землі (хоча, як відомо, ця назва є ще в перших руських пам'ятках і стосується різних територій Київської держави з уживанням переважно саме з киевоцентричного погляду, насамперед щодо порубіжної місцевості на межі її південних кордонів з необжитим Степом), а з точки зору деяких інших, сусідніх, держав. Це, таким чином, друга лінія поділу між прихильниками різних розумінь походження назви *Україна*. Така мотивація подається з відповідними ідеологічними нашаруваннями й неприхованою принизливою конотацією — насамперед як аргумент для підкреслення несамостійності формування українського національно-державного організму, його залежності від інших держав. Україна при цьому розуміється: а) переважно як одна з «українських» земель Московської держави: «Ведь исторически “украинами” назывались окраины России. Стало быть, не худо бы помнить: у России “украин” много, у Украины Россия — одна» (Б. Евсеев. — ЛГ, 22.04.1998); «Не было никогда Украинского государства. А само название *Украина* — это окраина Российской империи» (В. Жириновский, вице-спикер Державної думи РФ: т/к ІСТV, 30.12.2005, програма «Свобода слова», через супутниковий телезв'язок з Москви); б) як одна з окраїн польської держави: так, у деяких інформаційних програмах російського телебачення під час висвітлення відомих подій на Майдані незалежності в Києві восени 2004 р. лунала така фраза: «Украина — это по-польски “окраина”»; «Немає такого государства — *Україна!* Це поляки називали так, бо це була їхня окраїна. А ми Русь, хрещонная святим Владіміром! Я руська, а не українка!» (проста жінка немолодого віку, з рідною українською мовою, яка брала участь у пікеті вірних Української православної церкви Московського патріархату під стінами Верховної Ради на підтримку В. Януковича: т/к «5 канал», «Час новин», 12.07.2006). У разі справедливості такої етимології це означало б, що назву, яка тепер сприймається як самоназва українців, наші предки або дістали від одного із сусідніх етносів, або ж дали самі, але несамостійно сприймаючи себе саме з погляду сусідів (пор., наприклад, *Закарпаття* — тільки з погляду із-за меж цього регіону — зі сходу, на відміну від *Підкарпаття* чи *Прикарпаття*, де така мотивація не обов'язкова).

4. Тенденції «об'єднавчої» спрямованості у своїх як радикальніших, так і поміркованіших формах вияву, що характеризують погляди відповідних кіл (про)російської орієнтації на історію східнослов'янських народів, активізувалися в зазначений період також у підходах до новітньої російської історії і в баченні місця російського народу та його мови в сучасному східнослов'янському контексті. З боку кіл (про)української орієнтації це також викликає незгоду й посилює тенденції протилежного характеру — до подальшого дистанціювання.

4.1. Це відновлення й посилення трактувань російського етнічного (рос. *русский*) як російського державного (рос. *русский* і *российский*) в історії Російської імперії — держави з неоднорідним етнічним складом, фактичного ототожнення етнічних росіян і населення всієї держави. Звідси, наприклад, активізація

гасел на зразок «Севастополь — город *русской* славы, *русских* моряков», «здесь земля полита *русской* кровью» і под. — як аргументація на користь переважних прав етнічних росіян на Севастополь і Крим у цілому³⁴. Така інтерпретація не останньою мірою підтримується двозначністю слова *русский* — стосовний як до росіян, так і до Росії (див. п. 1).

З постановням нової російської державності в 90-і рр. активізувалося (особливо це було помітно в ідіолекті першого президента РФ Б. Єльцина) вживання слів *россияне* «жителі, громадяни Росії» (не тільки етнічні росіяни), *российский*, але це поки що не впливає на розв'язання названої лінгвістичної колізії зі словом *русский*. Навпаки, ці назви через ЗМІ самі стали поширювати своє значення в напрямі давньої Русі (відроджуючи, таким чином, традиції М.М.Карамзіна і взагалі мовної практики Росії 2-ої половини XVIII — 1-ої половини XIX ст.) — наприклад, у новому популярно-освітньому телесеріалі «История государства Российского» у розповідях про добу перших князів: «Ярослав Мудрий начал править во всей *России*», тут же — *россияне* (про населення Русі) (т/к ТВЦ — Международный, 21.04.2007). Крім того, в середовищі патріотично настроєних суспільних кіл сучасної Росії подібна практика розширення вживання означення «российский» замість «русский» не викликає схвалення³⁵, з чим уже солідаризувався й офіційний дискурс «пост'єльцинської» Росії: «Єльцин запровадив неприємну для росіян традицію звертатися до громадян країни... “россияне”, що нівелювало їхню етнічну самоідентифікацію, яку вони почали усвідомлювати після того, як перестали бути радянськими людьми. Навпаки, Путін при кожній нагоді знаходить можливість вживати етнонім “русский”, тим самим відновлюючи історичну спадкоємність із тисячолітньою історією російського народу» (О. Чаленко.— КВ, 10.03.2000).

Якщо у відповідних колах (про)російської сторони поширення означення *российский* замість *русский* викликає незгоду, то в певних колах (про)української орієнтації, навпаки, у рамках відзначеного прагнення до подальшого дистанціювання від Росії підтримується тенденція до заміни означення *русский* щодо понять, спільних для історії східнослов'янських народів, означенням *російський*, сфера референції якого, природно, замикається в межах сучасної Росії. Так, Руська православна церква, яка виникла ще до запровадження державної назви Росія, тепер дедалі частіше іменується як *Російська православна церква*, що може бути наслідком як цілком автоматичного найбільш узвичаєного перекладу *русский* як *російський*, так і цілком усвідомлюваної політичної лінії (пор.,

³⁴ Ось, наприклад, характерні висловлювання з цього приводу відомих у Росії та поза її межами людей, що позиціонують себе як російських патріотів: «...Хрущев, подаривший, словно свою собственность, пропитанную русской кровью землю Крыма — Украине (хоть я считаю их нашими братьями, как и белорусов)» (Илья Глазунов, художник.— АиФ, 1994, № 17); «Как можно было Крым отдать (у 1991 р.— О. Т.)? Мы же за него кровь проливали. Это гордость русских моряков» (Борис Ручкой [у 1990–1993 рр.— віце-президент РФ].— Т/к НТВ, ток-шоу «К барьеру», 26.04.2007). На офіційних заходах у сучасному Севастополі поряд із Державним гімном України виконується й гімн Севастополя (звичайно без слів, але всі добре знають, які це слова : «Севастополь, Севастополь, гордость русских моряков...»). Проте, як свідчать спеціальні дослідження, у Росії до 1917 р. особовий склад флоту формувався переважно за територіальним принципом, і Чорноморський флот, отже, поповнювався в основному з населення України (*Кравцевич В. Я. Украинский державный флот.— К., 1992.— С. 73–74, 107*). Див. також: *Коваленко Вл. Чьей славы город Севастополь? (К истории российского флота) // Независимая газета.— М., 1992.— 30 апр.*

³⁵ Див., наприклад: *Трубачев О. Н. Русский — российский. История, динамика, идеология двух атрибутов нации // Русская нация : Историческое прошлое и проблемы возрождения.— М., 1995.— С. 28–36.*

наприклад, в «Українській радянській енциклопедії», т. 9, 1983, статтю «Руська православна церква», тоді як у діаспорній «Енциклопедії українознавства», т. 7, 1973, це стаття «Російська православна церква»), хоча в колах самої цієї церкви її продовжують називати *Руською*. Наприклад: «Важливе місце у становленні і розвитку Російської колоніальної імперії відводилося Російській православній церкві, яку чомусь назвали “русською”» (М. Олексієнко, канд. екон. наук.— Час, 20.11.1997). Утім, оскільки ця гілка православ'я об'єднує в своєму лоні не тільки етнічних росіян, на означення «Российский» у її назві вже збиваються і в самій Росії (наприклад, ведучий «Программы-максимум» на т/к НТВ, 15.07.2006).

4.2. Це поширення такої тенденції й на радянський період, коли назвою держави була вже не *Россия*,— розширення трактувань етнічного російського як радянського державного й навіть навпаки — уживання *советский* у розумінні «російський [радянський]». Так, пор., з одного боку, *русский* у значенні «радянський» (особливо під час Великої Вітчизняної війни й після неї до середини 50-х рр., у 90-х рр. така практика знову увиразнилася): «*русские партизаны*», «Слава *русскому* народу-победителю!», «очередное золото *русских* спортсменов» тощо (це підтримувалося, звичайно, й мовною практикою Заходу іменування СРСР старою назвою держави — Росія); у сучасній російській мові й за цим зразком — в українській мові (в останній, очевидно, цілком автоматично, бездумно): «Единственный *русский* спринтер, который...» (про олімпійського чемпіона 1972 р. Валерія Борзова, який народився і живе в Україні, є її громадянином: програма одного з російських телеканалів «Женский взгляд с Оксаной Пушкиной» — її повтор на т/к «1+1», 16.10.2000); «Чотири прокурори країн-переможниць — *росіянин*, *американець*...» (про Нюрнберзький процес: радіо «Ера», 17.10.2000; головним обвинувачем від СРСР там був, як відомо, Р. А. Руденко, родом з України), «Під час Другої світової війни японські лікарі ставили бактеріологічні дослідження над полоненими китайцями, корейцями та *росіянами*» (радіо «Люкс FM», 12.10.2001). З другого боку (менш помітне явище),— *советский* у значенні «російський»: наприклад, визначення російських письменників і діячів культури радянської доби тільки як *советских*, тоді як «національних» — з відповідними уточненнями *украинский* (*белорусский* і т. д.) *советский* у календарях (пор. і в сучасних виданнях в Україні: з одного боку, «А. С. Макаренко, *советский* педагог и писатель», «М. А. Шолохов, *советский* писатель», «Алексей Петренко, *советский* актёр», «*советский* композитор Сергей Прокофьев» та ін., з другого,— «М. Стельмах, *украинский* писатель», «Олекса Новаківський, *украинский* живописец» та ін. — із журн. «Теленеделя» за 1997 р.); випадки на зразок «Славянское языкознание. Доклады *советской* (не *русской*.— О. Т.) делегации» (назви збірників доповідей московських і ленінградських мовознавців до міжнародних з'їздів славістів; це при тому, що в Києві і в Мінську також видавалися доповіді українських і білоруських учасників з'їздів).

4.3. Це підкреслення спільної належності росіян і українців до слов'янства й, таким чином, підведення основи для відновлення їхньої єдності і взагалі наголошення на традиційній тісній історичній, культурній, духовній близькості обох народів, на тому, що між ними набагато більше спільного, того, що об'єднує, ніж відмінного, того, що роз'єднує.

Так, ознакою нового часу стало уживання рос. *славяне* (*восточные славяне*), *славянский* (*восточнославянский*) (рідше їхніх відповідників в українському дискурсі) як певного засобу національної політкоректності — як спільного позначення росіян (та їхніх традицій, звичаїв) і українців або ж окремого позначення росіян в Україні та українців, які виростили в російській культур-

но-мовній атмосфері, але які (або яких) з різних причин не вважають за доцільне номінувати себе ні росіянами, ні українцями (раніше в подібних випадках звичайно вживалося *русский, по-русски*): «— У славян считается плохой приметой покупать вещи до рождения ребенка. Вы придерживаетесь этого обычая?» (запитання журналістів до відомого українського боксера, а тепер і політика Віталія Кличка: Факты и комментарии, 2.06.2000; звичайно ж, при цьому не маються на увазі прикмети білорусів, поляків, болгар та інших слов'янських народів); не менш відомий боксер брат Віталія Володимир Кличко пообіцяв відповісти одному із зухвалих претендентів на чемпіонський титул «конкретно *по-славянски*» (з його прес-конференції за кордоном: т/к Інтер, «Подробности», 28.01.2009); «По нашей *славянской* традиции, мы медленно запрягаем, но быстро едем» (тренер київської спортивної команди «Сокіл»: Громадське радіо, 17.11.2002); «А вот традиционные *славянские* закуски к пиву — воблу, тарань — немцы не признают» (Стол. нов., 7.10.2003); пишуть і говорять також про «загадочную *славянскую* душу», про те, що «*слов'янин* — це не національність, це... стан душі» (назва замітки В. Сафонова: Товариш, 1998, № 31); «Серед ночі раптом пролунав дзвінок. ... мені виявлено довір'я, і я мала вислухати. Це така наша *слов'янська*, точніше *східнослов'янська*, традиція душевності» (Таран Л. Щоденник // День, 13.08.1998). Реалізація такої «об'єднавчої» тенденції в нових власних назвах в Україні — найменування приватних закладів, товарів тощо: «*Славянская* клиника» (Дніпропетровськ, 1999), «*Слов'яночка*» (назва продукції молочного заводу м. Вишневого Київської обл.). На політичному рівні — в назвах створюваних політичних об'єднань, друкованих органів та їхніх тематичних «сторінок», які обстоюють приєднання України до «Союзної держави Росії і Білорусії», закликають до орієнтування на Росію, на Російську православну церкву і т. ін. у протиставленні орієнтаціям на Захід, на НАТО: «*Слов'янський народно-патріотичний союз*», газета «*Братья славяне*» (Луганськ), «*Славянский диалог*» («газета в газете»: «Крымская газета»). У такому ж «об'єднавчому» значенні рідше вживається псевдонім рос. *русичи*, укр. *русичі* (як алюзія в напрямі спільного історичного коріння росіян і українців у Давній Русі³⁶): «Мы же, простые граждане, в большинстве своем готовы обманывать государство в лице налоговой инспекции или потенциального работодателя. ... Но вот к политикам у нас, “русичей”, требования выше, чем к себе самим» (Гончар С.— Популярные ведомости, Павлоград, 15.04.1999).

Як суто номінативна одиниця (без подібних прагматичних нашарувань) вже закріпилася назва рос. *славянское население*, укр. *слов'янське населення* в Криму (про росіян і українців — у протиставленні кримським татарам).

Певного резонансу свого часу набули дві пісні російських авторів і виконавців на теми органічної близькості російського й українського народів і непотрібності їх роз'єднання з досить простими текстами. Це пісня журливо-сентиментальної тональності «Украина-ненька, матушка-Россия» (поет А. Поперечний, композитор О. Морозов і її основний виконавець Й. Кобзон родом з України; пісня виконувалася, зокрема, в Національному палаці «Україна» на урочистостях з нагоди 5-річчя незалежності України 1996 р. і в рамках заходів Року Росії в Україні 2002 р.):

³⁶ Слово *русичи*, відоме тільки з тексту «Слова о полку Ігоревім»,— «це авторське слово, своєрідна формула високого стилю давньоруського поета» (Ковалев Г. Ф. Етнонимия славянских языков : Номинация и словообразование.— Воронеж, 1991.— С. 46).

Где-то на кордоне,
Где-то на границе —
Садик-огородик,
На дворе криница.

А куда мне деться?
Где мне помолиться?
Прямо через сердце
Та прошла граница.

Приспів

Украина-нэнька,
Матушка-Россия!
Зашэмыгъ сэрдэнько
У родного сына.

Соловей затенькал —
Сердцу все едино:
Украина-нэнька,
Матушка-Россия...

і т. д.

Пісня жартівливого звучання «Гей, славяне!» (поет Ю. Ентін, у виконанні Л. Лещенка, часто в парі з В. Винокуром: перший — у прикличчій кашкеті з лакованим козирком, другий — у смушевій шапці; виконувалася, зокрема, в межах програми чергового фестивалю «Песня года» — спочатку всесоюзного, а потім всеросійського — «Песня-97», що проходив у Києві в палаці «Україна») — з приспівом:

Гей, славяне, гей, славяне!
Москали и киевляне!
Нам ли с вами родину делить?!

Неужель направляю пушку
На свою жену-хохлушку?!
Лучше буду я ее любить!

Російські діячі культури, письменники, естрадні зірки під час їхніх відвідувань України на прес-конференціях, в інтерв'ю або на телемостах з участю представників російської і української сторін вважають своїм обов'язком (часто це, безперечно, цілком щиро) закликати українців до єднання («ми одне ціле», «це політики нас розділили», «навіщо нам кордони?», «я не сприймаю Україну як закордон», «я сам з України і не знаю, хто ж я більше — росіянин чи українець», «у мене дружина — українка / чоловік — українець», «у мене майже вся рідня лишилася на Україні» і т. ін.). Від російських політиків поміркованих поглядів можна почути, наприклад, що «врешті-решт є панслов'янська ідея, є потреба спільних дій слов'янських народів» (із інтерв'ю з тодішнім мером Санкт-Петербурга: КВ, 15.09.1995). У значно радикалізованій і політизованій формі така «панслов'янська» ідея відверто зливається вже з ідеєю «панросійською», як, наприклад, у написах на транспарантах під час організованих проросійськими і лівими політичними силами в Криму та в Одесі в липні 2007 р. демонстрацій протесту проти спільних українсько-американських військово-морських навчань, до чого різко негативно ставиться керівництво РФ: «Долой оранжевое свинство! Даешь славянское единство!», «Мы не янки, мы славяне, Наши братья — россияне!».

З боку політичних і культурних кіл (про)української орієнтації такі тенденції «об'єднавчого» характеру з (про)російського боку звичайно викликають настороженість як такі, що під маскою слов'янської єдності знову контрабандою проносять ідею гегемонії та асиміляторства з боку «старшого брата»: «Слов'янофільство і панславизм були й завжди будуть масками хансько-ординського великодержавництва» (Вол. Войтенко, доктор медицини, професор.— День, 18.06.1999). Наводиться, зокрема, висловлювання діяча чеського відродження 1-ої пол. XIX ст. К. Гавлічека-Боровського про те, що «росіяни люблять називати все російське слов'янським, аби пізніше все слов'янське назвати російським». Різке неприйняття з боку радикальніших кіл української орієнтації ви-

кликали згадувані вище пісні російських авторів і виконавців: «Такого досі не було: на урядовому концерті освистано одного з його учасників. ... На такий різкий “прийом” нарвався народний артист СРСР, Росії й України Йосип Кобзон після того, як виконав пісню... “Україна-ненька”. Спершу метр радянської естради вирішив, що свист — ознака схвалення. Та коли під склепіння оновленого Палацу “Україна”, де проходили офіційні торжества Дня Незалежності, злетіли пронизливі крики “Таньба!”, “Теть з України!”, приголомшений виконавець...» (КВ, 30.08.1996); «В інших державах такого соліста-провокаatora вигнали би зразу зі сцени» (Гринів О. Малоросія — Чорнобиль для українців // МУ, 31.01.1997); «Лине із могили пісенька дурненька: / “Матушка-Расея, Україна-ненька”» (Микола Сом. Епітафія Кобзону.— ВК, 31.01.1997).

Таке настрожене ставлення до пожвавлення пропаганди нового «слов’янського братства», звичайно, має під собою цілком зрозуміле підґрунтя. Однак тактику обстоювання власне українських політичних і культурно-мовних інтересів у їх розмежуванні з (про)російськими інтересами не можна вибудовувати надто прямолінійно. Різка критика з полемічно загостреною тональністю цілком доречно тільки щодо тих суспільних кіл та окремих осіб в обох країнах, хто принципово не визнає України та українців як таких, що мають право на власну історію і власну мову. Що ж до підкреслювання тісної близькості обох народів (у баченні не лише певних політичних кіл, а й широких суспільних верств у Росії та значної частини російськомовного й російськокультурного населення України, особливо старшого покоління, причому це не обов’язково не патріоти України) і закликів до діалогу з метою досягнення повнішого взаєморозуміння (з боку певних суспільних кіл російської культурно-мовної орієнтації), то тактика української сторони має спиратися на спокійну роз’яснювальну роботу і також виражати постійну готовність до діалогу з російською стороною.

Відкидання радикальнішими колами української орієнтації самої можливості діалогу і схильність до оперування при цьому «військовою» метафорикою ніяк не можна назвати конструктивною тактикою. Пор., наприклад, критику проведення конференцій під назвою «Диалог украинской и русской культур» (К., 1997, 1998, 1999; опубліковано збірники цих матеріалів): «Чи правомірно застосовувати до відносин української і російської культур в Україні слова “діалог” і “взаємодія” (...доповідь І. Дзюби має назву “Взаємодія двох культур: стереотипи рецепції”)? Адже розкол населення України на українськомовне і російськомовне як наслідок тривалого асиміляційного процесу в нинішніх умовах виключає можливість мирного діалогу двох культур. ... Доки українська мова не стане повноправним господарем у своїй хаті, доти її стосунки з мовою Росії визначатиме *конфлікт і боротьба*, а не діалог і взаємодія» (Масенко Л. Дві культури України: боротьба чи діалог // Час, 2.10.1997). Метафора *війна мов* (*мовна війна*), яка також тут використовується (замість цілком нейтрального визначення на зразок *конкуренція*), уже, на жаль, набула поширення, особливо в мові політиків і в ЗМІ. Але науковці — дослідники сучасних складних і нерідко досить напружених суспільних процесів в Україні на культурно-мовному ґрунті мають, звичайно, обережніше ставитися до подібних зовні ефектних найменувань і тим більше закликів. Російська сторона, по-своєму використовуючи таку стилістику відповідних кіл з українського боку, може набирати при цьому вигляду значно миролюбнішого партнера: «Очень не хочется употреблять слово “война”, когда речь идет о взаимоотношениях русского и украинского языков на Украине. ...пусть в этом случае между ними будет свободное соревнование. Зачем гово-

рять о войне? Что поделаешь, украинизаторы именно этот термин предпочитают другим» (автор посилається при цьому на працю Л. Масенко.— О. Т.)³⁷. І діалог, і війна — це все, звичайно, метафори, життєво конкретизоване розуміння яких може бути різним, але в будь-якому разі поняття діалогу викликає до себе, безперечно, значно більшу симпатію серед широких кіл суспільства.

5. Наявність моментів ідеологізації, політизації та міфологізації в підходах до історії української і російської мов, цілком прозора в баченні цієї історії представниками різних політичних і культурних кіл обох сторін у межах (східно)слов'янського контексту, ще більше увиразнюється при пошуках праісторичного, ще дослов'янського коріння обох народів та їхніх мов, які надзвичайно активізувалися в цей період. Спалах зацікавлення досить широких суспільних кіл цієї проблематикою, по-перше, значно більшою мірою виявляє заклопотаність нею української сторони, що цілком зрозуміло: осмислення сучасного через минуле і проєкції минулого в сучасне стають особливо актуальними в переломні періоди розвитку суспільства, тим більше тоді, коли в масовій свідомості минуле нації може сприйматися як її кращий, «славетніший», «престижніший» період історії порівняно зі скромнішим сучасним станом, минуле виступає як «золотий вік» нації (походження російської мови при цьому може навіть не обговорюватися, але зрозуміло, що вона обов'язково мається на увазі — як фон, як «основна» мова в масовій свідомості для зіставлення з українською мовою). По-друге, він характеризує звичайно позицію не фахівців (мовознавців, істориків та ін.), а досить численних аматорів (літераторів, журналістів, краєзнавців, учителів та ін., у тому числі й науковців, зокрема членів різноманітних громадських академій, але в основному це представники не соціально-гуманітарних наук). По-третє, патріотична хвиля, на гребені якої народжуються такі ідеї, мало сприяє їх спокійному, розважливому обговоренню, оскільки можливі контраргументи з боку опонентів відразу відкидаються як непатріотичні, а щодо самих опонентів (у тому числі представників «офіційної» науки) висловлюється підозра, що ті ніяк не можуть відійти від стереотипів радянської ідеології і продовжують схилитися перед думкою «старшого брата».

5.1. Українська мова в низці таких україноцентричних гіпотез, одні з яких породжені загалом, очевидно, благородною метою й патріотичними намірами, інші — запрограмовані з відповідною ідеологічною настановою, а ще якісь, можливо, викликані тільки амбітними претензіями їх авторів, розглядається як прामова або принаймні одна з найстаріших мов не тільки в межах індоєвропейської сім'ї мов, а й ширше — зокрема, як мова етносу (групи етносів) — носія стародавньої трипільської культури (передньозітсько-середземноморського типу, V–III тис. до н. е.), матеріальні сліди якої (але не писемність) збереглися й на території України. Відомі ще з останніх десятиліть XIX ст. (це, зокрема, розвідка М. Красуського, опублікована в Одесі 1880 р. і перевидана на початку 1990-х рр.³⁸, де говориться, що «малоросійська мова не тільки старша від усіх слов'янських, не виключаючи так званої старослов'янської, але й від санскриту, грецької, латинської та інших арійських»), подібні погляди досить розгорнено й

³⁷ Каргаманов Ю. Война языков на Украине // Новый мир.— 2006.— № 8.— С. 112.

³⁸ Красуский М. Древность малороссийского языка // Индо-Европа.— 1991.— № 1.— С. 9–39 (жодних даних про особу автора немає; висловлюється навіть припущення, що «Красуский» — це псевдонім). Розвідку подано з таким редакційним супроводом: «Поza сумнівом, ця публікація сприятиме радикальному переглядові підходів до індоєвропейських студій не лише в Україні, а й у сусідніх державах» (с. 9). Є також український переклад: Прадавність української мови // Дніпро.— 1991.— № 10.— С. 90–102.

на численних мовних прикладах знайшли популяризацію в працях Л. Силенка (США, емігранта з України)³⁹, які започаткували створення (за твердженням самого автора, тільки «відродження») системи давньоукраїнських дохристиянських вірувань) РУНВіри (Рідної Української Національної Віри)⁴⁰, і особливо активно стали поширюватися вже в новій Україні. Це насамперед праці С. Плачинди, Ю. Шилова, Ю. Канигіна (праці двох останніх авторів видаються і перевидаються мало не щороку російською та українською мовами)⁴¹.

У межах індоєвропейської сім'ї українській мові відводиться при цьому роль прамови (оскільки ж найстародавнішою з відомих індоєвропейських мов, за все ще поширеним уявленням, продовжують вважати санскрит, українська мова зіставляється саме з ним): «Оріана-Україна є праматір'ю всіх індоєвропейських народів, а давня українська мова (санскрит) — основою, першоджерелом всіх індоєвропейських мов»⁴²; «В санскриті до 90 % слів українських. І це, власне, праукраїнська мова» (С. Плачинда. — Т/к «1+1», «Подвійний доказ», 19.11.2002) або однієї з найдавніших (найближчої до своєї нібито основи — санскриту) мов серед індоарійської групи⁴³. Таке «оновлене» розуміння прадавньої історії української мови та її ролі у становленні інших мов світу на початку 90-х рр. почало впроваджуватися в навчальну діяльність середньої, а згодом і вищої школи. Так, у настановах Управління виховної роботи Міністерства освіти України до проведення перших уроків у новому навчальному році в одному місці говориться, що українська мова така сама давня, як і санскрит, в іншому, — що вона давніша від санскриту (Освіта, 19.08.1993). Досить часто «арійські» (тобто з лінгвістичного погляду — індоєвропейські) корені праукраїнців та їхньої мови в подібних концепціях нерозчленовано подаються разом з їхніми «трипільськими» коренями (за твердженням сучасної «офіційної» науки, неіндоєвропейськими). Так, за Л. Силенком, давньоіндійська пам'ятка «Веди» й давньоіранська пам'ятка «Авеста» були створені над Дніпром «оріянами» (вони ж трипільці), наші предки — «оріяни-трипільці» з їхньою «санскритсько-трипільською» мовою («Найстародавніший пам'ятник людського ума»: Інтерв'ю з Учителем Левом Силенком // ЛУ, 14.09.1995). Прадавня Україна визначається в працях Ю. Шилова, Ю. Канигіна як трипільська (вона ж праслов'янська) Аратта (у стародавніх шумерських та ін. легендах Аратта — це держава, яка [нібито] існувала приблизно між Месопотамією та Індією) — перша світова держава.

³⁹ Силенко Л. Мага Віра.— Нью-Йорк, 1979.— 1428 с. В Україні вже неодноразово видавалися як ця, так і інші праці Л. Силенка.

⁴⁰ За словами одного з критиків подібних поглядів, «взагалі, твердження міфологічного народознавства довести неможливо, в них можна тільки вірити. Тому найпоширеніші прихильники таких тверджень не могли не прийти до релігії, що й здійснив Л. Силенко (РУН-Віра). Віра — так віра: існують різні релігії, і всі вони заслуговують шани. ... Але не слід плутати релігію й науку, не слід видавати одно за друге» (Карпенко Ю. О. Методичні вказівки до курсу «Народознавство»: Ч. 1. Український етногенез та глотогенез.— Одеса, 1994.— С. 3).

⁴¹ Див., зокрема: Плачинда С. Словник давньоукраїнської міфології.— К., 1993.— 63 с.; 2-е, доп., вид.— 2007.— 240 с.; Шилов Ю. А. Прародина ариєв: Історія, обряди, міфи.— К., 1995.— 744 с.; Шилов Ю. О. Праслов'янська Аратта.— К., 2003.— 93 с.; Каныгин Ю. М. Путь ариєв: Украина в духовной истории человечества.— К., 1995.— 256 с. За словами критика, «ця... маячня зібрала під свої прапори значну частину свідомої української інтелігенції. А коли кажеш: “Хлопці, це ж не так”, то ти вже не патріот. А що тут патріотичного? ...патріотичні сили захоплюються “ура-патріотами”...» ([Інтерв'ю з археологом Л. Залізником] // Сл. Пр., 27.07.2006).

⁴² Плачинда С. Знач. праця.— С. 34. Див. також, наприклад: Кобилюх В. Українські козацькі назви у санскриті.— Л.; К.; Донецьк, 2003.— 244 с.

⁴³ Див., зокрема: Наливайко Степан. Індоарійські таємниці України.— К., 2004.— 448 с.

Українській мові відводиться також місце взагалі найдавнішої мови світу: «Ми вже допускали, що українська мова стала однією із живих основ санскриту»; «Українська мова — допотопна, мова Ноя, найдавніша мова світу»⁴⁴.

Грунтуючись на патріотичній ідеології, у своїх фактологічних аспектах подібні гіпотези виходять переважно з трактування факту проживання на одній території, хоч і в межах дуже віддалених між собою історичних періодів, певних етномовних спільнот як спільності їх етнічного походження і мови. Звідси, з одного боку, виведення праукраїнців як основи індоєвропейських народів, оскільки, за однією з версій лінгвістичної індоєвропеїстики, прабатьківщина індоєвропейців була на території Північного Причорномор'я, а з другого, — розуміння трипільців як безпосередніх етномовних предків сучасних українців, як праукраїнців. Наприклад: «Варто нагадати прадавність української мови. Так, англійський професор Річард М. Уїлсон пише в “Encyclopaedia Britannica” у статті “English Language”: “Англійська та більшість європейських мов походять з прамови, що нею розмовляли десь п'ять тисяч років тому в Південній Росії”. Отже, британський мовознавець вважає праукраїнську мову матір'ю європейських мов, своєрідним первнем, стрижневим елементом індоєвропейської мовної спільноти» (у таких енциклопедичних статтях подається один з поглядів на найбільш ранню локалізацію індоєвропейської прамови — у Південно-Східній Європі, без будь-яких посилань на праукраїнську або якусь іншу з мов. — О. Т.); «...А щодо Михайла Красуського, то “знищує” (один із сучасних критиків його поглядів. — О. Т.) його повторенням недобросовісного, антинаукового аналізу його статті відомими “язиковедами”. ... То як же, виправимо ще й Британську енциклопедію? Бо ж не велить старший брат мати нам свою історію. Вона його — старшого...»⁴⁵.

У власне мовному плані для таких гіпотез характерне надто вільне оперування мовними даними, коли за звуковою близькістю цілковито відмінних за значенням слів (близькістю, яка без надійної аргументації не може бути нічим іншим, як випадковістю) сучасної української і ще якоїсь, віддаленої і в часі і в просторі, мови вбачається й семантична спорідненість таких слів і стверджується походження одного з них від іншого (явище «народної етимології»). Пор., наприклад, у М. Красуського — в етимологізуванні назв чисел: *один* — від *од-він*, тобто *од нього* (мотивація: рахунок починається від першого пальця руки), *два*, *двоє* — від *твой*, *твое* (другий палець руки вказівний, указує на іншого), *три* — форма наказ. сп. від *тре* (середній палець *тре* об інші пальці), *чотири* (*чотири*) — від *ще тре*, *п'ять*, *п'ятий* — від *півутятий*, *шість* (*шість*) — від *ще єсть* (після підрахунку на пальцях однієї руки лічба продовжується на другій руці), *сім*, *сьомий* (первісно *седем*, *седмий*) — від *седимо* («ми сидимо», тобто відпочиваємо на сьомий день тижня), *вісім* — від *від-сім*, тобто *від семи*, *дев'ять* — від *давить* (дев'ятий палець надавлює на восьмий), *десять* — від *до-сить* і т. д.⁴⁶; у Б. Чепурка: «спорідненість» біблійного імені *Ной* і префікса *най-*

⁴⁴ Чепурко Б. Українці // Основа. — 1993. — № 2. — С. 109, 113.

⁴⁵ Перхач В., д-р техн. наук, голова Технічного комітету стандартизації науково-технічної термінології. Пропозиції щодо вдосконалення української науково-технічної термінології // Науково-технічне слово : Бюл. вид.-термінол. комісії Львів. політехн. ін-ту. — 1993. — № 1. — С. 12, 21 (те, що в статті під такою назвою йдеться й про зовсім інші речі, пояснюється, як уже відзначалося, загальною стурбованістю певних кіл українського суспільства сучасним станом української мови та об'єктивністю висвітлення її історії й недовірою до «офіційного» мовознавства).

⁴⁶ Красуский М. Зазнач. праця. — С. 11–20.

(Ной-давніший та ін.) як доказ стародавності української мови⁴⁷. Так само у спробах установлення назви праукраїнців та їхньої землі (у працях Л. Силенка, С. Плачинди, Ю. Канигіна, Ю. Шилова та ін.): на основі назв *арії*, *Аратта* виводяться «українізовані» — як фонетично (**а > о**), так і семантично (як наслідок семантичного зближення з укр. *орати*, *орач*, пор. скіфи-*орачі* як праукраїнці) — назви *орії*, *орія(я)ни* та їхньої землі — *Орія(я)на*, *Оратанія*, *Оратта*⁴⁸; у назвах «давньоукраїнських» племен: *етруски*, тобто «*ето руси*», «*з русинів*»⁴⁹; *галли* (від *галічі*, *галічани*); корінь *рус* лежить також в основі *Єрусалим*.

Творці і прибічники різних версій «неофіційної» праукраїнської історії говорять про можливе українське коріння й, отже, українську як рідну мову Ісуса Христа (Ю. Канигін — шляхом семантичного зближення *Галілея* і *Галічина*, Б. Чепурко та ін.). Так, ідентифікувавши передсмертні слова Ісуса Христа, сказані арамейською мовою і звернені до його Отця: «Елі, елі, лама азав тані» (з перекладом їх, за Євангелієм: «Боже мій, Боже мій, нащо мене ти покинув»), як укр. «О Лелю, о Лелю, леме ся в остани», інтерпретатор вважає його, найімовірніше, лемком з карпатського регіону (*Ткач М.* Якою була материнська мова Ісуса Христа? // УС, 16.01.1997). Назвавши свою замітку «Чи був Христос поліщуком?», журналіст популярної свого часу газети хоча й не дає прямої ствердної відповіді, але всім ходом своїх умовиводів «з точки зору історичної фонетики» фактично підводить читачів до такого висновку: назва народу *пеласгів* походить від *поліски*, тобто жителі Полісся, теперішні поліщуки, і, вивівши таким чином досі невідомий український етимон, автор кладе його в основу й назви *філістимляни*: *поліск* → *філіст*, а від останнього — й назви їхньої землі, яку він іменує вже подвійно *Палестина-Поліщина* (М. Цівірко.— ВК, 10.08.1999).

Версії про пряий зв'язок української мови і санскриту та про трипільців як праукраїнців уже запроваджені й до навчального процесу в середній і вищій школі (так, до шкільної програми в 9 класі введено так звану «Велесову книгу», гриф Міністерства освіти надано деяким підручникам і посібникам з історії, народознавства та інших гуманітарних дисциплін, що містять такі положення, та ін.)⁵⁰. «Трипільська» версія стала посідати помітне місце також у творенні української національної і державної ідеї, особливо під час президентства В. Ющенка.

Наголошуючи на «арійському», «трипільському» або одночасно «арійсько-трипільському» походженні українців та їхньої мови, прибічники цих концепцій

⁴⁷ Чепурко Б. Знач. праця.— С. 114.

⁴⁸ Див. також, наприклад: Канигін Ю., Ткачук З. Українська мрія.— К., 1996.— С. 32–36; Різниченко О. Знач. праця.— С. 7, 61–63, 70–71.

⁴⁹ Для того, щоб підкріпити популярну в цих колах етимологізацію *етруски* — «ето руси (руські)», посилаються навіть на ті джерела, де про це говориться тільки іронічно,— наприклад, на відомого радянського популяризатора науки О. М. Кондратова (*Кондратов А. М.* Етруски — загадка номер один.— М., 1977.— С. 33–41), який у розділі «Етруський — это русский» нібито «доводить слов'янське походження цього народу» (*Любар О. О., Стельмахович М. Г., Федоренко Д. Т.* Історія української школи і педагогіки.— К., 2006.— С. 65). Насправді ж у цьому розділі йдеться про безуспішні спроби О. Д. Черткова (його «глу-мачення мають вигляд цілковито гумористичних, пародійних») у середині XIX ст. розв'язати загадку цієї мови за допомогою «слов'янського ключа», як і про спроби зробити це, звертаючись до лексики італійської та албанської мов.

⁵⁰ Див., наприклад: Ковальчук О. В. Українське народознавство.— К., 1992.— С. 7–8; Іванченко Р. Історія без міфів : Бесіди з історії української державності.— 2-е вид.— К., 2006.— С. 11; Любар О. О., Стельмахович М. Г., Федоренко Д. Т. Знач. праця.— С. 31–32, 63–90.

відводять російському народові та його мові принципово інше походження — найчастіше від фіно-угорських племен зі значним татаро-монгольським впливом, наприклад: «Український нарід сформувався з іншого народного субстрату, як російський (московський) нарід. Основним складником українського народу стало населення трипільської культури та його нащадки, а основою для російського народу були фінські племена, що різнилися від трипільського населення своєю культурою і мовою» (з матеріалів українського історика-емігранта О. Оглоблина, які друкувалися на початку 90-х рр. у газ. «Літературна Україна») ⁵¹.

5.2. З боку кіл (про)російської орієнтації в Україні таке захоплення певної частини кіл української орієнтації пошуками свого праісторичного коріння викликає глузування як намагання провінціала не тільки позбутися комплексу маргінальності, а й вивищитися на тлі інших. Так, наводячи низку прикладів, що їх подають на підтвердження прадавності українців, — факти, що їх пропонують самі піонери таких пошуків, або вже пародійні їх імітації: Ісус Христос був гуцулом, тому що галілеяни — це гуцули; Овідій писав вірші давньоукраїнською мовою; «Коза ностра» — це «козацька справа»; Христофор Колумб — з Коломиї та ін., професор-русист з Донецька констатує: «В чем же, наконец, особенности “украинного” мышления? ...Главный парадокс “украинца” — стремление поместить себя в середину мира и в начало мировой истории» ⁵². З анекдотів нового часу: «Библия по-украински: Степан народыв Гната, Гнат народыв Стецька, Стецько народыв Грицька, а уж тилькы потим Грицько народыв Адама...» (журн. «TV-Парк», 2003, № 11).

Однак у самій Росії — в середовищі не менш патріотичних, ніж в Україні, кіл — також виявляються, хоч і менш помітно, подібні тенденції до переміщення історії походження вже, природно, російського народу та його мови (втім, слід відзначити, що «русский» при цьому розуміється переважно нерозчленовано — стосовно як до Росії, так і до Русі) в глиб світової історії і до підкреслення, зокрема, прямого зв'язку російської мови із санскритом. Наприклад, у міркуваннях одного з героїв художньо-публіцистичного трактату відомого російського художника й діяча культури в дискусії зі своїм опонентом — героя, який, безперечно, виражає ідеї самого автора: «Ярости Виктора не было предела: “...твоя гумилевщина (тобто віддання пріоритетності Степові, а не Русі.— О. Т.), а попросту — неуважение к русскому языку, который, с моей точки зрения, самый богатый и духовный язык человечества, напрямую связанный с языком санскрита”» (Глазунов И. Россия распятая.— М., 1996.— Кн. 1 [Роман-газета, №№ 22–24].— С. 160). Дзеркально перегукуються з відзначеними вище ідеями та ключовими словами авторів (про)української орієнтації і спираються нерідко на ті самі джерела положення деяких інших історичних «трактатів» сучасних російських аматорів — із твердженнями про існування у праісторії країни *Оратти*, про *Орія* як першу боголюдину, від якого пішла перша в світі раса *орусів-русів*, в іншій версії — *слов'ян-русів* (*слов'янорусів*), до яких належали хети, шумери, троянці та інші стародавні народи й, природно, сам Ісус Христос (*Кандыба В. История и идеология русского народа.— СПб., 1997 — див.: Шевченко И.— Донецкий краж, 9.12.2005; Прищепенко В. Страницы русской истории.— М., 1998; див. рец: Мицик Ю. «Россия — родина слонов» // УС, 23.07.1998*). Спільним для подібних українських і російських історичних міфів є також трактування відповідно саме українського і саме росій-

⁵¹ Див. також, наприклад: *Силенко Л.* Знач. праця.— С. 605, 650, 825–834 та ін.

⁵² *Кораблев А.* То, что у края (назва побудована на обігранні внутрішньої форми слова «Україна».— О. Т.) // Дружба народов.— 2008.— № 7.— С. 192.

ського народів як справжніх «арійців», твердження про автентичність так званої «Велесової книги» (задля справедливості слід, однак, сказати, що в Росії цієї книги не введено до шкільної програми) і схильність їхніх творців до неоязичництва (з віднаходженням усе нових праукраїнських і праросійських богів), хоча походження арійської раси російські автори виводять, природно, не з українського Півдня, а з російської Півночі (*Драгу́нський Д.* Красное вино геополитики // Дружба народов.— 1997.— № 2.— С. 119–120)⁵³. В ідейній основі «Велесової книги» одні вбачають ідеологію нової України (так, за словами дослідниці і перекладачки цієї пам'ятки або підробки під неї Галини Лозко: «Ми, українці, всі причетні до цієї книги, бо в ній знаходимо невичерпну скарбницю знань про себе і про світ, потужну енергію для майбутніх поколінь. Саме на такій книзі має будуватися ідеологія незалежної України»: ЛУ, 4.07.2002), інші ж — погляди її автора як «панславіста, а точніше, панросіяніста»: «...це твір великодержавницько-російський, євразійський..., основною ідеєю якого є створення всеслов'янської православно-християнської імперії під проводом росіян... І треба бути або гранично наївним, або занадто засліпленим жаданням бачити в бажаному дійсне, щоб у цьому лише злегка замаскованому політичному памфлеті державника-шовініста бачити “скрижалі буття українського народу”, бо найімовірніше — це “скрижалі небуття” (державного і, напевне, національного) українського й інших слов'янських народів, за винятком російського»⁵⁴.

5.3. У середовищі кіл української політичної і культурно-мовної орієнтації відзначений спалах історичних та історико-мовних пошуків української ідентичності з одночасним посиленням дистанціювання від російського етнічно-мовного елементу сприймається по-різному: якщо в межах (східно)слов'янського минулого це викликає більше підтримки і співчуття, то оцінки максималізовано сформульованих україноцентричних концепцій з глибоким зануренням у праісторію (наприклад, у С. Плачинди: «ми, українці, є першонацією і першодержавою». — ЛУ, 26.01.2006) значно більш диференційовані. Гіпотези такого роду переважно сприймаються, очевидно, з іронією та відверто критично, причому не лише з боку науковців із «традиційними» поглядами⁵⁵ і взагалі людей з «інертно-консервативним» складом мислення, а й, зокрема, серед представників ліберальної творчої інтелігенції: «*Хеопс* — в українській транскрипції *Гопс*, похідне від слів *гопак*, *гопкати*, *гопцювати*, *гоп-са*», «*Єгипет* — не викликає сумнівів, що в основі цієї назви українське емоційне «*Є гопак!*», «*Іспанія* походить від укр. *жупан*, *Пекін* — від укр. *пекти*, а *Осло* — від укр. *осел*» — добірка пародій Вол. Дрозда та ін. (ЛУ, 23.10.1997); «Трипільська тріпанина» — під рубрикою «Скандал» (Поступ, Львів, 2007, № 10). У пародій-

⁵³ Див. огляд такого роду ідей у сучасних українській і російській історичних квазіфологіях: Новітні міфи та фальшивки про походження українців. — К., 2008. — 136 с.; *Бондаренко Н. С.* Знач. праця. — С. 221–238.

⁵⁴ *Ткаченко О.* Питання походження т. зв. «В(е)лесової книги»: Спроба формально-змістового аналізу // Українська мова.— 2001.— № 1.— С. 49, 51.

⁵⁵ Так, Центр соціогуманітарних досліджень ім. В. Липинського провів круглий стіл і опублікував збірник статей (з епіграфом «Поеднаємо патріотизм зі здоровим глуздом!»), присвячений критичному висвітленню «псевдонаукових та псевдопатріотичних теорій» походження українського етносу (з участю відомих істориків і мовознавців Л. Залізняка, Н. Яковенко, Г. Півторака, В. Лучика та ін.), у передмові до якого, зокрема, говориться: «Протягом останніх років у нашому медіа-просторі неабияке поширення здобули псевдонаукові теорії походження українців, автори яких гриють руки на щирому патріотизмі наших громадян... Наслідком цього стала дискредитація українських науковців в очах їхніх колег з інших країн, падіння репутації української науки взагалі, а виклад історії України у шкільних підручниках став посміховиськом» (Новітні міфи... — С. 7).

ній містифікації Олександра Дубини «Так хто ж відкрив Америку?» (Українська культура, 1997.— № 1.— С. 38–39), яка, проте, була, очевидно, цілком серйозно сприйнята редакцією журналу і вміщена під рубрикою «Цікаво знати», автор, висловивши захоплення з приводу історичних знахідок своїх попередників Л. Силенка, С. Плачинди та ін. (з епітетами «видатний», «славетний», «геніальний»), але водночас і легкий докір їм за обмеженість їхніх пошуків просторами тільки Старого світу, простежує «український слід» і у відкритті Америки — з виведенням Колумб (у португальському варіанті Колом) від Коломия, Хуан де ла Коса — від Іван Козак і под. Це також стримано-обережне ставлення (як це часто й буває в добу «переоцінки цінностей»), але все-таки досить часто з поступками на користь таких гіпотез: цим, найімовірніше, й пояснюється введення до шкільної програми тези про прямий зв'язок української мови із санскритом, згода ЗМІ з репутацією серйозно-поміркованих публікувати матеріали з твердженнями, що Колумб був з Коломиї (хоча, якщо брати зріз суспільства ширше — з охопленням верств загалом національно індиферентних, при цьому не можна виключати й звичайного бажання не діяти врозріз з певними домінуючими тенденціями в суспільстві — в міру, звичайно, розуміння такими людьми цих тенденцій). І, звичайно, це щирий ентузіазм: так, відповідаючи на глузливе іронізування однієї з кримських газет: «То, что он не знает самого “древнего” на Земле украинского языка, не беда», читач палко обстоює таку давність з посиланнями на «першоджерела» починаючи від М. Красуського (*Клименко В. Чи давня мова українська? // КС, 11.06.1999*). На переконання не тільки частини «простих» українських патріотів, а й деяких інтелектуалів, існує також пряма потреба на складному шляху консолідації української нації та формування в масовій свідомості української національної ідеї в «самоміфологізації» (цим, найімовірніше, пояснюється, зокрема, згода відомих українських політиків, громадських діячів на те, щоб бути авторами передмов до деяких із відзначених видань: див., наприклад, передмову Л. Кравчука до книжки Ю. Канигіна і З. Ткачука «Українська мрія», В. Муляви, П. Мовчана — до книжки В. Кобилуха та ін.).

6. Сучасний стан співіснування й жорсткої конкуренції української і російської мов в Україні з тенденціями до певного посилення, розширення соціальних позицій першої і прагненням принаймні не втратити попередніх позицій другої знаходить, таким чином, широкий вияв — у діяльності відповідних політико-ідеологічних і культурно-мовних організацій, в ентузіазмі багатьох представників (про)української і (про)російської еліт, у пошуках науковців — і в поглядах на походження, історію формування цих мов. Зміни, які характеризують сьогодні цю сферу як елітарної, так і масової суспільної свідомості не тільки в Україні, а й у Росії, стосуються в основному тенденцій: а) до «притягування» — «відштовхування» у відносинах між українською й російською мовами в їхній історії; б) до об'єктивізації (зокрема деміфологізації) — «суб'єктивізації» (нової міфологізації) в поглядах на цю історію.

Так, тенденції до «притягування» («об'єднавчі» тенденції), які традиційно характеризують (про)російську сторону («спільна колиска», «у пошуках єдності» і т. ін.), посилюються в цей час з (про)російського боку як реакція на активізацію прагнень (про)української сторони до дистанціювання, але водночас вони стали виявлятися і з боку відповідних (про)українських кіл — певною мірою щодо спільного (східно)слов'янського мовного минулого (українська мова подається як базова для інших східнослов'янських або взагалі слов'янських мов — на підставі того, що Руська держава і, за однією з версій, слов'янська прабатьківщина були саме на території сучасної України) і значно помітніше — щодо дослов'янського

минулого (українська мова подається як базова для індоєвропейських, і навіть не тільки, мов — в основному на підставі однієї з версій існування прабатьківщини індоєвропейців — у Північному Причорномор'ї та некритичного осмислення подібності слів української і ще якоїсь мови, зокрема санскриту, як доказу їх походження з української мови). І навпаки, тенденції до «відштовхування» (дистанціювання), які традиційно характеризували (про)українську сторону в її прагненні вберегти українську мовну, культурну, етнічну і державну ідентичність від поглинання російською стороною й, безперечно, зберігають свою дію й тепер, стали певною мірою виявлятися і з боку (про)російської сторони.

Прагнення до деміфологізації наявних стереотипів (як російських або радянських, так і прийнятих загалом у науковому світі) у трактуванні походження як однієї, так і другої з цих мов виявляються насамперед у колах української орієнтації, що зумовлює, з одного боку, об'єктивізацію розгляду цих питань (у межах східнослов'янського контексту). Однак, з другого боку, як об'єктивно, так і, безперечно, значною мірою із суб'єктивною спрямованістю такі прагнення до встановлення «справжньої» історії обох мов нерідко приводять до нової міфологізації, в тому числі, як для (про)російської сторони, відродження старих міфів. Особливо це стосується пошуків у межах дослов'янської історії, які характеризують ті кола, що позиціонують себе як національно-патріотичні, і своєю несподіваністю, незвичністю переважно й привертають до себе основну увагу суспільства. Українська національна і державна самосвідомість, яка утверджується в сучасному світі, відчуває в цьому, звичайно, значно більшу потребу, ніж російська, тому за таким параметром соціолінгвістичної класифікації мов, як: «Чи заклопотаний мовний колектив тим, щоб знайти для своєї мови “респектабельних” предків у далекому минулому?»⁵⁶ — українська і російська мовні свідомості поки що посідають досить відмінні місця на цій шкалі.

УМОВНІ СКОРОЧЕННЯ

АиФ	— «Аргументы и факты» (газ., Москва).
ВК	— «Вечірній Київ» (газ.).
КВ	— «Київські відомості» (газ.).
Кр. пр.	— «Крымская правда» (газ.).
КС	— «Кримська світлиця» (газ.).
ЛГ	— «Литературная газета» (газ., Москва).
ЛУ	— «Літературна Україна» (газ.).
МУ	— «Молодь України» (газ.).
РФ	— Російська Федерація.
Сл. Пр.	— «Слово Просвіти» (газ.).
Стол. нов.	— «Столичные новости» (газ.).
т/к	— телеканал.
УМ	— «Україна молода» (газ.).
УС	— «Українське слово» (газ.).

О. О. TARANENKO

UKRAINIAN AND RUSSIAN LINGUO-CULTURAL VECTORS IN CONTEMPORARY UKRAINE: REALITY, POLITICIZATION, MYTHS (PART II)

Discussed are the contemporary tendencies to comparison and confrontation of Ukrainian and Russian in the sections of the public with (pro-)Ukrainian and (pro-)Russian political and ideological as well as cultural and linguistic orientations concerning of their the historical past. Those are «attraction» (unification) and estrangement of Ukrainian and Russian in their historical roots as well as demythologization of old linguistic myths and making of new ones.

Key words: history of the Ukrainian language, history of the Russian language, ideologization of language problems in contemporary Ukraine, language myths.

⁵⁶ Див., зокрема: Белл Р. Т. Социолінгвістика / Пер. с англ.— М., 1980.— С. 199.